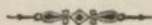

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Вадим Щербаківський

**МАТЕРІЯЛИ З АРХЕОЛОГІЧНИХ
РОЗКОПІВ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ**

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині.

В 1913 році мною були зроблені розкопи декількох могил в Переяславському повіті, в північній його частині, на границі з Чернігівською губ., на ґрунтах с. Крупоя і с. Лукашів. — Я привожу тут справоздання з розкопів трьох могил, які належать більш-менш до одної й тої самої доби, приблизно V—IV вв. перед Р. Хр.

Ці могили я відмічаю номерами 6, 7 і 18, бо під такими номерами вони відмічені в моїм дневнику, а також і в каталозі Полтавського Музея. — При перерахуванні річак подаю теж номери, під якими вони записані в каталозі Полтавського Музея.

Могила № 6 містила 2 похорони під своїм насипом, але ці похорони — один чоловічий, другий жіночий — були незалежні один від другого, бо покійники лежали в різних напрямках: воїнник головою на південь, жінка на захід. Очевидно раніше був похований один покійник, а потім біля його могили був похований і другий покійник, а потім над старою могилою і над новим покійником була насипана ще земля, щоб могила здавалася більшою.

В цій могилі були знайдені речі; а в могилах 7 і 18, які були цілком пограбовані, залишилися тільки кусники іржавини. Хоч при скелетах були знайдені бронзові трикутні стрілки, але ці скелети, здається, не були скитські, з огляду на велику залісненість сеї місцевості, і низину положення могил, бо Скити любили ховати покійників так, щоб їхні могили виднілися далеко. — Тут же у сточищу ріки Недри, були, як і тепер, самі ліси, і цих могил нізвідки не було видно. — Це мабуть покійники місцевого населення, не номадського. Здається, що похорон жіночий був пізніший від похорону воїна.

Могила № 6 в с. Лукашах на церковній землі, ліворуч від дороги з Крупоя на Лукаші, в 400 кроках від великої могили і в 600 кроках від села Лукашів. Височина могили — 2,30 м. Діаметр могили — 20,0 м. Насип могили складався з чорноземлі, місцями з невеличкими прослойками піску. Могильної ями не було. Сліди кістяка з'явилися нарівні землі. Ці сліди були дуже слабенькі, бо кості дуже перетліли. Сліди голови були помітні тільки завдяки зубам і намистові та сережкам із золота, які повинні були лежати біля ший. З інших костей помітно було сліди п'яток і гомілок, а між п'ятками кусничок поіржавленого дорешти заліза. З цих даних можна було лише определити напрям голови, при чім виявилось, що головою покійниця лежала на спочин сонця (На W).

Щож дотикається орієнтації в самій площі могили, то цей кістяк, лежав на захід від центра могили і належав жінці. Сережки були дуті, дуже гарної форми, які трапляються і в гальштатській культурі, але це грецької роботи V, або IV віку пер. Христом. Зверху вони були прикрашені спіральками з золотих дротиків. Одна сережка, з правого уха, була без того гачка, яким вона чипляється до вуха, а друга зовсім ціла. Від намиста лишилося 13 золотих дутих намистин діам. в 4 мм. Уся рівня

землі під могилою була страшенно перерита норами ховрашків, або земляних зайців, і це мабуть і було причиною повного зруйнування кістяка. При цьому кістяку найдено ще такі речі. Під № к. 1845 — намисто з 42 дутих золотих намистинок і 5 пастових таких розмірів, як указано уже раніше. № к. 1844 — дві золотих дутих сережки з спіралевими і суканими оздобами: 1) з вушком 4,45 *см* довж. і 2,53 *см* шир. і 2) без вушка — таких самих розмірів. І ще № к. 1843 — 16 золотих дуже маленьких нашивок діам. — 0,2 *см* з дуже маленькими ушками для нашивання на комірці, як про це можна було догадатись із розміщення їх біля ший.

Другий кістяк оказался в південно-східній частині могили, майже під самим краєм і нижче першого приблизно на $\frac{1}{2}$ метра і на віддалі біля 6 метрів. Належав цей кістяк очевидно чоловікові. Він також лежав нарівні обрію, головою на південь.

Присутність похорону виявилася ще на височині 1 *м* над рівнем ґрунту, бо в цій місці показала біла тоненька верства перетлілої кори березової, яка при дальнішій розсліш виявила свою сферичну форму, діаметром біля двох метрів. Потім оказалось, що такою самою корою вистелений був точок під кістяком. Над корою найдено було циліндричний кусник заліза, простовісно стоячий, довжини він має до 7 *см*, всередині його була мабуть дірка, але тепер вона затягнулася іржою.

Нижче кори на 50 *см* лежала роздушена глиняна амфора звичайного скитськородового типу. Амфора була зовсім роздушена землею, червоного кольору. Шийка цієї амфори має в довжину 20 *см* а діаметр її — 10,8 на 9,32 *см*, багатьох черепків не доставало, щоб зліпити націло цю амфору. Під амфорою нарівні землі лежав кістяк, але також, як і жіночий, дуже перетлілий — залишилися тільки зуби та сліди кісток. При кістяку знайшлися за лівим плечем два залізні наконечники списів — № к. 1848 довж. — 34 *см*, шир. — 3,45 *см* і № к. 1849 довж. — 33 *см* і шир. — 4 *см*.

З лівого боку біля пояса лежали поіржавілі остатки широкого меча в дерев'яних пихвах. № к. 1850. Трошки вище його дві купки бронзових наконечників стрілок з останками дуже перетлілих дерев'яних стрілок № к. 1860. Біля них кусник дерев'яної дощечки зі стремлячою в ній стрілкою бронзовою; з огляду на форму, мабуть нижня частина сагайдаку. № к. 1859. З лівого боку скелета лежали сліди залізного меча.

Біля меча, трошки ближче до колін, лежали нижні гостроконечні заліз'ячки, неначе кінці мечів, або кинжалів: № к. 1851 довж. — 23,66 *см* і шир. — 3,31 *см* і № к. 1852 — довж. — 17,7 *см* і шир. — 2,61 *см*. На них помітні сліди дерев'яних пихов. Між ступнями ніг лежало три бронзових оздоб до гнуздечки.

№ к. 1837 — кругла бронзова бляшка з ушком зпідсподу, по краю зернь: діам. — 3 *см*. № к. 1838 — продовгаста бронзова бляшка до гнуздечки, подібно до першої покрита по краю зерню. Довж. — 5,32 *см*. № к. 1839 — бронзова бляшка подібна до попередньої, довж. — 5,25 *см*. Трошки далі за пальцями ніг лежали 2 бронзові дудочки, мабуть для оздобя ремінних китичок. № к. 1840 бронзова дудочка довж. — 2,5 *см*. № к. 1841 кусничок дудочки, подібної до поперед., довж. — 1,13 *см*, діам. — 1,56 *см*. Далі, дотикаючись березової обклашки, лежали ще дві речі: № к. 1842 — бронзова дудочка для китиці: довж. — 1,42, діам. — 1,58 *см* й іржавина, що мала форму вудил. Окрім цього багато стрілок розкиданих скрізь по могилі, й іржавих залізних кусників. Збоку, недалеко від пояса, залізна пряжка № к. 1855 — довж. — 4,87 *см*, шир. — 3,25 *см*. Кусник дубового дерева перегнилого. № к. 1857 — довж. — 11,78 *см*, шир. — 3 *см*, груб 2,53 *см*. Під № к. 1860 в Музею переховується багато брон-

зових наконечників з стріл з цієї могили і куснички самих деревляних стрілок, на які вони насаджувались.

Зо всього того видно, що цей другий похорон був чоловічий і належав якомусь войовникові. Що ж до першого жіночого похорону, то являється досить дивним та особливим його, що кістяк лежав головою не на південь, а на захід. У всякім разі похорон жінки відноситься до тої ж доби що і похорон воїна, але мабуть незалежні один від другого і різниця в часі не велика.

Що торкається форми стрілок, або — ліпше мовити — наконечників, то усі вони трьохгранні, з рурочкою для вставки древка.

Могила № 7 стоїть при дорозі, збоку, трохи праворуч від дороги з Круполья на Лукаші, якраз проти могили № 6, про яку я тільки що поминав. Височина могили — 3,00 м, ширина — 11,95 м, довжина — 12,5 м. Могила була копана криницею, по 10 метрів у квадраті, і на глибині рівня ґрунту найдено сліди дерева; вияснилося, що могила була пограбована двома взаємно-перпендикулярними підкопами, бо від них лишилися рови до 144 см глибиною і біля 54 см завширшки. Один ішов з півночі а другий зі сходу. В цій могилі не було найдено жадних річей.

Могила № 18 міститься біля села Лукаші, по дорозі до Круполья, кроків за двісті на схід від великої „Розграбленої могили“. Роскопка цієї могили дала такі наслідки: високість — 0,75 м, глибина — 2,00 м; могильна яма, як виявилось, розграбована, а всеж в першій штиху знайдено залізний спис. № к. 1880. Остатки залізного списа. № к. 1881. Кусничок, очевидно, якогось ножа з заклепкою в нім, навколо якої помітні сліди дерева, певно від колодочки.

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
A PRAGUE.

В. Щербаківський.

Основні елементи
орнаментациї українських писанок
та їхнє походження.

Студія.

Les oeufs de Pâque ucrâniens
et l'origine de leur ornementation.

(Publication préliminaire)

par V. Ščerbakivskij.

П Р А Г А 1925

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

Основні елементи орнаментациі українських писанок і їхнє походження.

(Студія.)

Студіюючи звичаї українського села на цілій простороні України, ми помічаємо майже повну спільність в найбільше віддалених пунктах нашої території, навіть належних до цілком різних державних організацій. Правда, в деяких околицях традиції значно ослабли, і з цілої серії звичаїв там удержалися тільки де які, а інші стратили свою чистоту і ясність, але тут же де небудь в сусіднім селі, як раз задержалися недостаючі складники і на значніших просторах в околицях з десятками сіл можна установити цілу серію, яка буде цілком відповідати подібній же серії де небудь за 500 або 1000 кілометрів, на другім кінці України. Аналіз звичаїв показує, що ціла серія об'єднується *сосяшним культом*, який очевидно колись існував на Україні, і розрізненими останками якого у нас і являється такий ряд: *Калита, Коляда, Щедрівка, Ордань, Колодій, Великдень, Проводи, Купала*. Широка перерва від купала до калити заповнюється рядом цереальних звичаїв і свят, які починаються забутим тепер майже зовсім звичаєм, „гонити шуляка“ на *Полупетра*, переходить через ряд свят, присвячених Громоу: Ілії, Паликопі, і т. п., розвивається нід час *Маковія, Спаса, Першої Пречистої, Головосіка* і починає спадати на *Другу Пречисту, Крестоздвиг* і *Покрову* і переходячи через *Михайлове чудо*, зовсім кінчається на *Пилипа*.

Церковно християнські назви, покривши собою поганські свята, дуже затемнюють розумінне справи. Одначе цілком іднакове поважне відношення сільських мас, як до християнської служби божої в церкві, так і до тих звичаїв, або скоріще обрядів, які інтелігентові здаються дитячою забавою, доводить, що в поглядах селян християнський культ примішався до їхнього власного тільки як процедура жрецька, кастова, а їх власний світогляд залишився майже незмінно і зберігся в формах обряду, виконання якого одначе завжди було на обовязку самого народу, де він цілий, усею своєю масою мусів уплинути на вищі сили. Одним із атрибутів, (можна сказати *матеріальних констант*) цих обрядів і являються писанки, з намальованими на них знаками, і розглядати писанкові оздобы без звязку з внутрішнім символічним змістом їх, се було би і даремне і беззмістовно.

А символіка сих орнаментів зараз же робить ясними також і де які інші символи із звичаїв зимової частини культу, як напр. калиту, і ледові хрести на водохресті. Отже раніше ніж перейти до писанкової орнаментики, я дозволю собі пояснити тільки що помянуті мною символи з мого погляду.

Калита відбувається на Андрея, тоб то як раз на самім початку зімвого повороту сонця.

Сей обряд є символічне рятування сонця. Відбувається він так.

Медом помазаний круглий пшеничний корж підвішується на стьожді до сволака, на такій висоті, щоб дорослий чоловік, трошки підскачовши, міг дістати його зубами. Се є символ сонця (найсолодшого). Парубки і дівчата верхи на ожугах та на коцюбах, підїжають від печи до калити, щоб її зїсти (символ злої сили), але її боронить один з учасників, стараючись розсмішити нападаючого (ознака тоді його слабости), і коли останній засміється, то замазавши йому лице сажею (символ знищення), відганяє, не давши вкусити; Коли нападник не засміється то має право вкусити калиту, і оборонець мазати його не сміє.

Тут вперше виступає символ сонця, як круг, який ми стрінемо і на писанках в тімже значінню.

Другий символ сонця: хрест виступає, коли роблять так звану ордань. На ордань проганяють усяку нечисту силу і ворожу (тоб то і саму зиму), бо ясно стає тоді, що сонце піднялося і входить в силу, його знаки тоді дійсні і їх ставлять на льоду: хрест з льоду; хрести ставлять і на дверях хати, і на воротях подвір'я, і на дверях хлівів (крейдою); а водою, взятою з під льодового хреста, кроплять і людей і худобу і усе збіжжа. Ясно що знак сонця мусить усе оздоровити, усе оживити. Сей знак є хрест.

Темп життя повищується на масницю, коли можна уже підживитися харчами, позиченими у звірів (молоком, маслом, сиром), тоді дівчата чепляють парубкам (очевидно симпатичним) так звані колодки символічні (тепер стьожди), за що парубки мусять дівчат почакувати гостинцями і горілкою, і за що потім на великдень дівчата кінче мусять дати писанки тим парубкам, яким чепляли колодки, а парубок не сміє відчепити колодки, доки йому дівчина не подарує писанку на великдень. Можливо, що ся колодка була символьом якихсь шлюбних відносин.

На великдень, тоб то, коли день стає більше ночі, коли сонце посідає уже повну свою силу, тоді і знаки сонця також набувають більшу силу, і писанка, тоб то яйце, покрите знаками сонця, являється найкращим апотропейоном (чортогоном) проти усякої нечистої сили (мари, мани, хориби і т. д.). І звичайно дівчина не могла подарувати своєму милому нічого ціннішого від сего талісмана.

Останнім акордом соняшного культу являється купальська справа, під час літнього повороту сонця, яка відбувається в супроводі купальських пісень, скакання через огонь (богаття) і пускання вінків на воду. (Теж символи сонця).

По купальських справах настає тяжка праця, яка закінчується помянутими уже цереальними (обжинковими) святами.

В ряду усих цих обрядів Великодний являється найвеселішим і радістним, і треба сказати, що у нас, як раз, він зберіг свою поганську назву „великдень“, яка цілком характеризує зміст свята, в той час як у інших народів, або назва цього свята взята у жидів „пасха“, або тратить внутрішній зміст, як напр. у Поляків *Wielkanox*. Бо Великдень означає свято того мента, коли день стає більшим від ночі, а не навпаки.

Усі аксесуари цього свята указують власне на соняшне свято, при чім у нас на Україні вони характеристичні для істотно хліборобських традицій. Так напр. посвячуються на Україні паски з пшениці і печені поросята.

На Московщині характер пастухівський — сир і ягнята печені.

У нас паскою звється стопка круглий хліб з хлібним же хрестом на нім, на Московщині паскою звється стопка сиру (традиції скотарського народу). —

Одною з характеристичних рис нашого Українського великодня є широке вживання *писанок*¹⁾, яке не являється характеристичним для великоддя на Московщині, хоч по декуди там і трапляється, скоріще як занесений південними колоністами в II тисячоліття по Христі, або принесений церквою християнською.

Усі автори, які студіювали писанки, сходяться в загальних рисах ось на чім:

1. Писанки мають обрядове, ритуальне значіння і грають таку роль, і користаються такою повагою в зв'язку зі своєю орнаментацією, як і інші символічні предмети в різних релігіях, напр. хрести або ікони в християнстві і т. п.

2. Не можна довести, що писанок не було до християнства, навпаки вони існували ще недавно у нехристиянських Персів і у старих Римлян.

3. Писанки бувають завжди оздоблені орнаментами, які вже в дуже глибоку старовину для всіх були дуже добре знайомими символами соняшного божества та інших рівнорядних божеств: напр. „*Istar*“ в Мезопотамії.

4. Усі рослинні і звірячі назви орнаментів звичайно не відповідають орнаментові і вказують на намагання пояснити орнамент в натуралістичний спосіб, а де вони відповідають, то виявляється повна відсутність стилізації, а разом з тим і традиції, тоб то несвідомість маляра в своїм ділі. А взагалі і натуралістичні назви покривають собою по суті чисто геометричні символи, емблеми і атрибути соняшного божества.

5. Писанки мають значіння апотропейонів проти різних хороб і навіть проти грому. (Сумцов, Кордуба та и.)

Значіння писанки складається з двох окремих, але споріднених частин:

1. Із значіння самого яйця, яке носить в собі зародок півня (соняшної птиці), 2. та із значіння тих орнаментів — символів, якими буває покрита писанка.

Значіння орнаментів буде розібрано далі, а тут зпочатку треба спинитися на значінні яйця і півня і сказати про се хоч кілька слів.

Майже у всіх народів, як старовинних, так і новітніх, як у диких так і у цивілізованих розповсюжені оповідання про яйце, як про жерело життя і навіть, як про жерело всесвіту.

У старих Єгиптян яйце було атрибутом Кнефа, і його статуя була з яйцем в устах. З цього яйця ніби повстав огонь. Яйце було теж атрибутом соняшного єгипетського бога Пта.

Індійське оповідання про повстання світу говорить про золоте яйце, яке пливало по водах (сонце).

Грецькі та римські філософи, виходячи з народнього світогляду, походження всесвіту вели від яйця (*ab ovo*).

В Калевалі згадується, що Мати води *Ільматара* жила з початку в повітрі, потім спустилася на океан, що покривав землю, і 700 літ гоїдалася на його хвилях. *Дика качка*, прийнявши коліно Ільматари за землю, зробила на ній кубло і знесла яйця: ідне залізне і 6 золотих. Ільматара здригнулася, а яйця розбилися від того і упали в море, а з них і утворився цілий всесвіт (в тім числі з жовтка стало сонце, а з білка місяць). *Сумцов. Пис., стр. 187.*

Про походження всесвіту з яйця існують оповідання і у Поляків (*Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej. II. str. 125*) і у Чехів (див. *Stránecka op. cit. str. 8*). Існують і у інших Славян, а також Французів, Сіцилійців і навіть Зулусів. Московські, білоруські і Українські перекази, одначе, трошки затемнені, і замість всесвіту з яйця виходить хата, або базар, або паляц а на Україні царство. *Сумцов. op. cit. стр. 187.*

Уже ці перекази ясно показують значіння яйця в народній світоуяві,

і необхідність вживання його як символу ще в дуже давніх часах і справді вже у Ювенала, Овідія і Плінія (кн. 19 і 24) можна найти вказівки на те, що римляне барвили яйця і вживали їх при різних грах і обрядах. Було се напевне і на сході від прадавна, бо *Корнелій Брюн*, бувши у Персії в році 1704, каже, що Перси на новий рік (20. мая) витали один одного з новим роком, даруючи різнобарвні яйця. (*Сумцов. op. cit. стр. 181.*)

Перси всеж таки магометане, і сей хліборобський звичай повинен був у них існувати ще до прийняття магометанства, яке б його інакше не допустило. Такий погляд на яйце пояснює також і значінне півня²⁾ в народнім світогляді і зокрема у Славян.

Чехи вважають, що *півень березняк* (урожений в березні) ліпше оберегає хату, ніж девять псів. *Stranečka op. cit. стор. 8.* В Чехії, а також в Сандомірі і Мазовії оздобленого півня носили на вербу від хати до хати. *ibid. стор. 7.* В деяких оповіданнях рай крутиться на курячій лапці.

На Україні є звичай в нову хату насамперед внести півня²⁾ зі старої хати. (Очевидно, як символ все очищаючого і освячуючого бога Сонця).

Завдяки тому, що яйце мало в собі зародок півня, воно могло служити апотропейоном, а тому, що воно мало в собі взагалі зародок живого, воно могло служити жертвою і замінити собою живу жертву, переводячи таким чином кроваву жертву в безкровну, як се вже зазначив *W. Klinger* в своїй книжці *Jajko w zabobonie ludowem. Krakow 1908.*

Коли ми перейдемо до писанок, то побачимо, що само виготовлювання їх, процес малювання, уже сам пособи являється до певної міри обрядом, або культовою процедурою. Починалося воно звичайно в Чистий Четверг. Із значіння води, в якій лежали писанки виходить, що вони вже вважалися свяченими ще раніше, ніж були посвячені в церкві, і очевидно вважаються тому, що на них *нанесені певні знаки*, і ці *писанкові знаки* в очах народа самі мусіли мати *святість і до днесь*.

М. Кордуба дає скільки вказівок на значінне води, в якій побували писанки, у населення галицької Волині, які цілком відповідають тому, що по словах Сумцова трапляється скрізь на Україні. На великдень челядь заки піде до церкви, умивається у воді, в яку вложено писанку або крашанку. Лице, вмите такою водою, буде кругле, гладеньке як яйце, і червоне, здорове як крашанка, по гадці селян.

Писанки мають також вплив на здоров'є чоловіка і хоронять його від слабостей.

В селі „Голе“, Равського повіту, держать писанку у хаті для охорони від пропасниці.

В Руденку Брідськ. пов. закопують крашанку у землю на Великдень і держать там аж до Юрія. В той день викопують і беруть зі собою в поле. Де збіже не хороше, особливо, де потворилися „пліші“, там качають крашанкою, віруючи, що збіже поправиться.

В с. Пристань Жовківськ. пов. писанку держать у хаті для охорони від грому. В селах *Сушно, Полове, Вулька, Витків*, закопують окрушини свячених пасок і шкаралущ з писанок у землю і думають, що на тім (місці) виросте „*Маруна*“, зіле, якого додають до горілки (*Chrysanthemum Parthenium Pers.*). *Кордуба, стор. 180—181.*

Раніше ніж перейти до писанкової орнаментатії, треба ще декілька слів присвятити різниці між писанкою і крашанкою, яка залежала не тільки від праці витраченої на її розмальовку, але мала також і внутрішній зміст.

Крашанкою зветься яйце *однобарвно* помальоване без жадних орнаментів. *Писанка ж* є яйце орнаментоване різнобарвними оздобами-узорами

Крашанка завжди була варена або печена, щоб нею можна було розговітися і взагалі зісти.

Писанка навпаки ніколи не була печена або варена, і коли се траплялося, то, очевидно, від занепаду звичая. Писанками ніколи не гралися ні в „битка“ ні в „котка“. Причина цього була не тільки в тому, що писанка сира, а також, по моїй гадці, вона полягала в тім, що не „годиться“ розбивати образи — символи — знаки сонця, намальовані на писанці, як не годиться християнинові ломати хреста або ікону, або як не годиться розбивати взагалі який небудь талісман.

Писанку не варили, щоб не знищити в ній життя потенціального, животворної сили, а в ній то ї полягає значіння писанки. Зовні, сій животворній силі писанки, відповідають намальовані на ній символи великої животворної сили сонця, і підкреслюють внутрішнє значіння писанки. Принести писанку в жертву не можна, бо се би значило принести в жертву саму животворну силу природи.

Крашанка ж уже заздалегідь призначена в жертву (зварена), і нею розговлялися обов'язково, і вона власне відповідає у нас Жидівському пасхальному агнецви. У Москівщині на „пасху“ при розговінах головну роль грають не крашанки, а „сир“ який зветься „пасхою“ і „барашек“.

[Можна думати, що на Україні в давнину розговіни великодню крашанкою грали в містеріях на честь бога сонця таку саму роль, як причастіє в Християнстві, а писанка в тих містеріях могла служити символом воскресшого бога Сонця, і покрита його знаками мала в очах людей того-часних добродію і навіть може чудодію силу, особливо тоді, коли і само сонце уже осягло свою повну силу].

Основних типів писанкових орнаментів на українських писанках існує три.

1. *Свастика* (на українській мові, ломаний хрест, гачковий хрест, млинчик). tab. I і II. 2. *Трикверт* (по укр. троячок, триніт.) tab. III. 3. *Розета* (по укр. *рожа повна, сторчова, шолудива, або зірка*). tab. IV. Усі три типи бувають вписані в круг (перші два частіше).

Решта орнаментів у своїй основі мають той самий принцип конструкції, міняються або ускладнюються тільки рамена помянутих фігур, набуваючи форми і назви рослинні або животинні.

Поверхня писанки завжди буває так майстерно покрита орнаментами, усі орнаменти так гарно зв'язані між собою в різних комбінаціях, що се не можливо видумати кожній окремій людині самостійно, неможна і перенести на писанку (кулята поверхня) орнаментів з іншого предмету, якого поверхня плоска, як напр. (вишивки, вибійки і т. п.). Ся різноманітність писанок, се багатство композиції при збереженні постійно одного принципу не мислима без певних, дуже довгих і дуже давніх традицій, особливо взявши на увагу спільність сеї орнаментативної для цілої України від її центра до найдаальших периферій.

Писанкова орнаментативність має свій вироблений цілком певний стиль, яким вона різко відрізняється від орнаментальних стилів на інших предметах побуту, зв'язаних з іншими матеріалами і поверхнями. Порушення стилю завжди характеризується дуже слабим рисунком, відсутністю композиції, неясністю замислу і браком символів, так що завжди можна в сих випадках констатувати перерву традицій. Такі факти констатовані усіма дослідниками писанок, і такі писанки не служили предметом нашого дослідження.

Усі вище згадані орнаменти служили в глибокій давнині або апотропейонами, або символами в культі сонця, який був уже в кінці бронзової доби розповсюджений і в цілій Європі, але який напевне вийшов сюди з Малої Азії

Основні символи цього культу показані на Fig. 1., в прим. 3 взятій у Дешелета:

Далі розглянемо окремі орнаменти: *Свастика*;³⁾ або ламаний хрест, гачковий хрест, як її звать наші малярки писанок, уявляє собою штири гачки під простим кутом, які виходять з їдного центру. Рис. 1. (24 (17), Табл. I. N 1, 2, 4, 5, 6, 9 і Табл. II. N 11. Та сама свастика тільки, зроблена з листочків, виступає на писанках Табл. I N 8; і Табл. II N 15 і N 17. Далі на Табл. II N 10. 12 і 13 ми бачимо, як свастика переходить в хрест грецької форми, тільки косий. Свастичний характер сих хрестиків ще підкреслюється гачками, закрученими вправо; Таб. I. N 7. дає нам свастику в комбінації з дубовим листям;¹⁰⁾ Таб. IV N 28. показує свастику з півнячих гребінців або гусячих лапок (рослинні і животинні назви дуже різнomanітні для тої самої фігури в різних околицях і навіть в одному селі). Fig. 1. (25) і Таб. IV N 36. Показує подвоєну свастику з сильно закрученими раменами, яка перейшла таким чином у вісьмораменну зірку. (Народня назва „павуки“). Часом свастика буває вписана в кружок Таб. I N 6. Свастика при сполученні кінців своїх гачків з центром дає форму грецького або мальтійського (георгієвського) хреста Fig. 1. (5) і (6), який покривши писанку дає орнамент відомий на писанках під назвою „сорок клинців“ Таб. II. N 13; на Таб. III. N 9. орнамент званий в народі: „зозульчині чобітки“, уявляє собою свастику з раменами в формі чобітків. (τετρασκελον у греків).

(Трікветр⁴⁾ (τρησκελον), троячок у нас, складається з трех гачків виходячих з їдного центра під кутом 120°. (Fig. 1. (26, 27 і 20). Сей орнамент на наших писанках трапляється так само часто як і свастика Таб. III. N 19, 20. Трікветри значно складнішої форми показані на Таб. III N 23, 24, 25. Трікветр вписаний в круг видно на Таб. III, N 21; а на Таб. III. 24, показано трікветр, в якому раменами служать листочки: На Таб III N 26 намальовано теж трікветр з листочків тільки з уявленим (мнимим) центром.

Подвійні трікветри показано на Таб. IV N 33, які також часом звуться павуками. З трікветрових як і зі свастичних хрестів також можна скласти орнамент, подібний до того, що зветься сорок клинців.

Розета.⁵⁾ Зірка, рожка (сторчова, повна, шолудива). Fig. 1. (10, 11, 12). Сей орнамент міг би утворитися теж з комбінації двох свастик, або двох трікветрів. Таб. IV N 31 і 32. Але форма писанкової рожі дуже характеристична і викінчена й її треба вважати за цілком окремий орнаментальний елемент. Шостизуба рожка⁶⁾ трапляється рідше на писанках, а звичайно вживається вісьмозуба (вісьмопелюсткова).

Часом свастика права і ліва комбінуються між собою і дають фігуру хреста з ріжками Таб. IV N 29, які потім уже вживаються і самостійно під назвою *ріжки*. Таб. IV N 30.

Решта орнаментів писанкових зберігають в своїй істоті той самий принцип будови свастикою, трікветром, розетою, тільки рамена або пелюстки цих фігур втрачають чисто геометричний характер і наближаються до рослин або звірячих членів (козині роги, гусячі лапи) і т. п.

Часом назва писанки залежить від рямок, в які врисовані основні орнаменти: напр Таб. I N 6 і Таб. III N 21 звуться бочечками або барильцями, а се суть свастика і трікветр в кружках. Таб IV N 36 зветься пауки в *Саквах*, *пауки в Калитках*. Сей взір ще зветься просто *Калитки*, *Сакви*, *Бесаги*.

З сотні зібраних мною назв писанок Сквирського повіту видно, що багато назв означають однакові орнаменти і покривають собою свастику, трікветр і розету, зясовуючи собою скоріще форму рамен сих символів:

Для свастики існують назви: *хрести ламані, драпачки, вінички, вітрячки, закрутки, косиці, кривульки, ложки* се геометричні; а з рослинних такі назви: *виноград, вишеньки, Горгінія, жоржина, звоники, квітки, ламане дерево, лелія, листе* (дубове, кленове, грабове, осокове та ин.). *лопух, любисток, озірочки, сосна, сливки, тюльпани, хміль, ялинка.*

Із звірячих назв для свастики служать. *Ланки* (гусячі, качачі, курячі, сорочі, цесарчині) *луска коропова, волові очи, панни, ляльки, роги* (волові, баранячі) *зозульчини черевички, і просто черевички і чобітки, і качині шийки.*

Ті самі назви служать і для трикветра, або ліпше для рамен його.

Розета або зізда покривається такими назвами. Геометрична: *сонечко*, рослинні: *Рожа* (бокова, сторчова, дрібна, повна, порожня, шолудива, польова, біла, червона). *айстри, жоржина, капустелі.*

Подвоєні свастика і трикветр, у яких є 6 і 8 рамен, часом спірально закручених, мають назву *павуки, жабки, жуки, роги або ріжки, гачки, п'явки.* Половинки свастики *гачки, кривульки, линти, п'явки. слимаки.*

Деякі назви означають собою соняшні кружки: як напр. *Сонечко, мак, зірочки, волові очи*, звичайно се кружки в різних комбінаціях між собою, часом покриті крапками або зубчиками або хвостиками, тоб-то с'яйвами, див. напр. Fig. 1. (1, 4) і (23) і Таб. II (18), Т. IV. (35) і т. п. Fig. 5. (f).⁷⁾

Нам остається сказати ще скільки слів про схожість між писанковими орнаментами і орнаментами інших галузей стосованого українського народного мистецтва, і пошукати, чи нема між ними близької подоби. В позитивнім випадку не могло би бути і мови про культово-символічне значіння писанкової орнаментаци. Коли ми порівняємо інші орнаментовані речі сучасного українського побуту з орнаментами писанок, то можемо сказати слідує: Дерев'яна різьба на возах, санях і полицях або мисниках в українських хатах зберегла тільки розети шостираменні, вісьмораменні, і навіть дуже багато раменні до 33 рамен або пелюсток див. V. Schtcherbakivskyj: *L'Art d'Ukraine t. I. fig. 99. і далі до 125.* Але інших оздоб соняшного культу не зустрічаємо напр. свастики, трикветра і т. п. ні в дерев'яній різьбі, ні в мисках полив'яних. Се я думаю можна пояснити тим, що писанками як рівнож і деякими домашніми обрядами займалися майже виключно жінки, (так думає і Сумцов), а різьбою по дереву і гончарством займалися чоловіки.

Орнаментаци церковних надбаних христів не мала впливу на писанки, хоч вона несе в собі багато рис, перейшовших по традиції сюди з соняшного культу. Тут символіка грає виключну роль, і ми бачимо між оздобами те, що знаходимо і в Месопотамії і Сирії та Каппадокії за Гіттиських часів. А власне в 4 кутках між раменами хреста вставляється по три, дві, і по одній зігзаговій стрільці, яка часом має на кінцях зірку, се символи блискавиці.⁸⁾

З порівняння орнаментів писанкових і залізних церковних христів виходить, що символічне значіння і початкове жерело у них було те саме, що і у писанок, але орнаментика на хрести прийшла пізніше та иншим шляхом.

Коли ми звернемося знову до побутових річей, орнаментика яких була в жіночих руках, як вишивки і мережки, плахти і килими, — то ми можемо сказати слідує:

Не виключено, що деякі орнаменти можуть бути спільні і навіть виходити з тих самих засад, дати людині апотропейон. Це мабуть відноситься до орнаментів подібних до так званих Уманських очей, на углах відкладних комірців (уманськ. пов.). Сі знаки сонця вишиті на углах комірців могли мати значіння апотропейонів, але свастики, або трикветра в писанковій стилізації ми тут не знаходимо. Очи вживалися за апотропейони і у Єгиптян і у Греків на вазах і навіть на грецьких виробках для Скітів напр. на золотих пихвах

найдених у Vetersfelde. Зірочка або розета на вишивках також трапляється, але її стиль цілком інший і очевидно розвивався інакше, ніж на писанці, і тому безпосереднього впливу на писанку не мусіла мати. Ся фігура мала ще менше шансів попасти на писанку з плахти, до тогож на плахті вона носить назву *pak*, а на писанці *рожа*; а рак писанковий буває натуралістичний, неумілий.

Коли ми глянемо на килимовий орнамент, то побачимо зовсім інший принцип на них. В найпростіших геометричних килимах ми бачимо хрести, але без жадного свастичного принципу тоб то без принципу руху, крутіння в який небудь бік, як на писанках. Тут усе важкі і спокійні фундаментальні хрести. Що до оздоб рослинних, то стиль їх о стільки відмінний від писанкового, і о стільки дає на собі читати усі чужі впливи і стилі, що се дається бачити з першого ж погляду.

Рушниковий орнамент, теж часом мав у собі щось культового, він допускав багато пташинного орнаменту, власне тому, щоб надат рушникові характер апотропейона, або культовий. Тому там особливо часто бувають півники. Але стиль сеї орнаментіки цілком відмінний від писанкової, що зразу видно при порівнянню.

Сучасна кераміка має зовсім інший стиль поливної орнаментатії і нічого спільного з писанковим орнаментом, як і з колишнім керамічним.

Студії над збірками українських музеїв показують, що кожний матеріал несе на собі цілком іншу стилізацію, тісно звязану з самою технікою і дуже влучно застосовану до поверхні і до призначення. При чім техніка і стилізація одної галузі ніколи не вживається на другій. Ніколи напр. вишивкова техніка не застосовується до кераміки і навпаки.

І так ми бачили, що знаки намальовані на наших писанках суть сімболи і вживаються у нас тільки разом з писанкою і тільки під час обрядів, звязаних зі святами на честь сонця. Бачили ми, що сама писанка і не зрозуміла без культу сонця і не мислима без него і не мала би жадного смислу, колиб не входила в сей культ.

Перед нами стоїть питання, коли сей культ міг бути принесений на Україну і привитися нашому народові. Щоб вияснити се, треба хронологічно переглянути і порівняти орнаменти, які існували на території України, з писанковими, бо і писанку ми мусимо розглядати, як усякий інший предмет археологічний, початкова дата існування якого звязана з кристалізацією самого соняжного культу.

Ми уже ранніше згадували і тепер мусимо повторити, що орнаментика теперішніх побутових річей, як і річей козацької доби, не мають майже нічого спільного з писанковим орнаментом.

Орнаментика князівської доби стоїть цілком під візантійським впливом, а свіжа ще тоді на нашій території прозелітська хвиля християнства старанно нищила усе поганське, тому орнаментика писанок не могла наново витворитися під часи князівства. Орнаментатія тоді панує звіряча і плетінкова в рукописах, а в розмальовці церков спеціальна візантійська.

Про недопустимість тоді свастично-триквetroвої орнаментики ясно говорять і оздоби глиняних писанок князівської доби найдених в могилах.⁸⁾ Доба вандрівних народів у наших степах правда зрідка показує в оздобах і свастику і трікветр, але неперемінно оздоблену звірячими елементами, і свастика і трікветр тоді завжди бувають закінчені звірячими головками.

Те саме треба сказати і про добу сармато скитську. Кочові народи кохалися в звірях і тому любили оздобляти їхніми головками усе, що підлягало орнаментатії, як се ми і бачимо в знахідках.

Колиб орнаментация писанкова повстала під впливом кочових народів, вона-б мусіла мати на собі вплив звірячого орнаменту. Однак ще треба додати, що ні яйце ні курка не могла бути нам принесена кочовим народом, бо кочове господарство виключає із свого обиходу курей і свиней.

Правда, одночасно з цим ми знаходимо на Україні кераміку так званої лятенської культури, на якій ясно виступає свастика, та інші знаки. Ся культура, характеристична для певних народів західної Європи, могла би мати вплив на писанкову орнаментику, бо вона сама мала орнаментику чисто геометричну без яких будь звірячих додатків, і до того ж мала усі 3 основні типи солярної символіки, свастику, трікветр і розету. Все ж таки не вона втворювала символізацію, а вона тільки одержала її як спадщину від доби Гальштатської і бронзової. — Коли би Лятенська культура з заходу принесла свою символіку то мусіла би принести також і свій пантеон, тим часом як слушно зауважають і Нідерле і Корш разом з цілою плеядою інших вчених, боги передхристиянські на старій Україні не мали нічого спільного з західними і навпаки мусіли прийти зі сходу.)

Культура Гальштатська характеристична для ранньої залізної доби відрізняється великою силою солярних символів. На Кавказі вони стиряться на всяких оздобах і на кераміці, так само як і на заході. Але на заході в Чехії є одна знахідка в могилі гальштатської доби яка особливо підкреслює значінне орнаментики на наших писанках.¹⁰⁾

Проте і в Європі, як уже було згадано, культ сонця з'явився не за гальштатської доби, а за кінця бронзової доби. Найлежче припустити, що він тут з'явився не пізніше, як підчас максимуму розцвіту його в Малій Азії, на Криті і навіть в Єгипті, т. є. за кінця XVIII династії Єгипетської (XV вік).

Україна, яка через Чорне Море мала лехку сполуку з Гіттітами, могла від них дістати і культ Сонця і навіть соняшну птицю курку разом з містеріями відповідними і з писанковою символікою, і служити тереном для передачі сих символів далі на захід.

Мені здається, що скельний релеф в Буші ямпольського повіту служить ліпшим для того доказом. див. пр. 2.

На Україні в ту пору уже жив досить культурний з прадавня хліборобський нарід, як про се свідчить неолітична мальована кераміка, у якого уже тоді були ознаки культу соняшного, хоча може досить примітивного, і тому прийняти новий високорозвинений культ того ж характеру для них було справою не тільки не трудною, а може навіть дуже лехкою і бажаною.

Можна думати, що взагалі Україна завжди служила першим етапом для культурних впливів з Мезопотамії і Малої Азії, і уже через її територію культура далі пізніше посовувалась на північний захід. Другим також дуже придатним для розповсюдження культури був шлях по Дунаю на захід. І тому я думаю, що вважати сі усі символи соняшного культу за самостійно втворені, або звязувати їх з Германськими і тільки Германськими народами, як се робить гурт німецьких гакенкрейцерістів, це ніяк не можливо.

Ми розібрали уже окремі елементи писанкових орнаментів і простежили географічне і часове їх розповсюдження. Але щоб перебрати весь матеріал для своїх виводів, ще треба глянути на сю справу з погляду естетичного, розглянути орнаментацию писанкову з боку мистецького вражіння, яке робить орнаментация писанкова на глядача.

Коли вглядітися в поверхню писанок, то вона робить вражінне живої, де які орнаменти викликають таке вражінне ніби ціла поверхня, якось во-рушиться. Думати, що сей ефект осягнуто неумисно, по мимо волі і завдання майстрів-малярів не можна. Ся думка і мета лежить уже в символіц

яйця і писанки, як сімвола життя, але безперечно, що теперішні малярки, цего не мали на меті і не думали про се, вони одержали сей орнамент з його завданнями, досягненнями і ефектами уже готовий, як традицію, як річ давно вироблену, ціли якої навіть уже забуті. Більше того, найменша перерва традицій показує, повну нездарність людини сучасної зробити, щось подібне, доцільне і ефектне. Се одмічено усіма дослідувачами. Очевидно, що уся ця орнаментация разом із символікою і розрішенням ілюзійної проблеми, вироблена якимсь дужим, високим мистецьким центром, який поставив перед собою проблему ясно, і умів розрішити її влучно в нещислимих варіаціях, принципово і тематично об'єднаних. Виробити таку орнаментику могли тільки великі майстри великої доби і на протязі не малого часу. Коли ми переберемо в своїй пам'яті усі області великої культури за усі минулі часи, то побачимо, що з усіх нам відомих, їдна тільки область могла витворити, щось подібне і розповсюдити його далеко за свої грانی, се передньоазійська культурна область зі своїм середземноморським продовженням, за кінця бронзової доби. Ми бачимо подібні розрішення таких самих проблем на Криті. Критська кераміка кінця середньомінойської доби (камаресский стиль) ідеально розв'язала проблему руху в малюнках на кулястій поверхні камаресских глиняних ваз; і потім передала його Мікенському мистецтву. Ми бачимо тоді сю проблему руху не тільки на одній керамічній орнаментіці. Підйом мистецтва, величезний, блискучий розвиток цивілізації і культури охоплює тоді усі відомі більші держави; про се свідчить і мистецтво Єгипетське XVIII династії з його витонченною інтелігентністю за Тутанхамена, і Мистецтво Гіттіїв того часу з його трошки суворою величністю і кретські паляци з їхню вибагливістю і цілком сучасним бажанням комфорту. Уся ця культура майже спільна в своїх цілях і вимогах, об'єднується ще одним спільним ідеалом, символічно виявленим в культі сонця, який захопив навіть єгипетського Ехнатона.

Тільки такий грандіозний розмах культури і цивілізації міг витворити блискучий культ і розробити так викінчено його символіку і розповсюдити се на цілу Європу західну, що пережитки сего і до тепер даються пізнати, хоча правда розрізнено і поклаптиковано і в праві, і в релігії і в фольклорі, по різних закутках Європейського материка. І на Україні ми може більше і ліпше ніж в других країнах помічаємо ці впливи і на техніці старовинних будов, і на релігійних символах і оздобах будов нових культів, і в народній праві, і в традиціях і в переказах, в сій символіці писанок і їхній орнаментіці, і навіть в багатьох дрібницях, яких походження ми ще собі не уявляємо. Сам народ в наших широтах і при суворості нашого клімату не міг-би самостійно витворити те, що ми бачимо у него, як традицію з високим готовим, досягненням, широким замислом і глибоким змістом. Коли страшна хвиля диких північних народів залляла, зруйнувала і місями змела з лиця землі цю високу культуру цю ефектну цивілізацію Крита, Мікен і Малої Азії, то ми бачимо, як безпомічно ці нові народи стараються розрішити технічні і культурні проблеми і як нікчемно се у них виходить.

Діпільонський стиль се найліпше характеризує. Тут виявлена повна безпомічність в орнаментіці, грубість, натуленність орнаментів, перегромаженість без ясної загальної концепції. Тільки протягом віків, і не без помочі збережених в глухих закутках старих традицій, естетичний смак виводить людність на шлях Еллінської культури в Егейським морі і дав перське монументальне мистецтво в передній Азії.

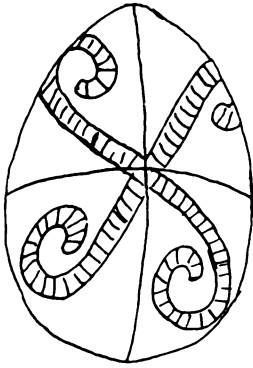
Але уся та нова культура, і до самих наших часів ставляла собі інші естетичні завдання і розрішала інші проблеми, і при всім тім не могла по декуди

збутися попередніх високих досягнень, як не могла навіть і знищити їх свідомо нова віра. Новим світоглядам і релігіям прийшлося боротися не тільки з старими світоглядами і релігіями, але також рахуватися і з старою естетикою. Той факт, що українській нарід в цілій своїй масі зберіг свої старі традиції і навіть таке давнє, заповітом передане йому мистецтво старої високої культури, зберіг з цілим циклом інших культурних і культових зап'ятів, можна, пояснити лише одним, тим власне, що він від самого того часу сидів на однім місці, і при тім на такім, яке мало центр не досяжний в скільки небудь значний мірі новим протилежним культурним впливам не східним, і недопускавши скільки небудь значної домішки чужих елементів етнічних. Таким центром і могло бути полісе Дніпрівсько-Припятьське, яке проф. Л. Нідерле, вважає центром славянської народности, колискою славян. І народом який зберіг також інші культурні традиції був нарід Український, який і до днесь посідає ту колиску славянства ту територію. Усі народи, які вивандрували з тої області, куди доходила ся культура, мусіли стратити старі призначайки і традиції, осівши середь чужих їм етнічних мас.

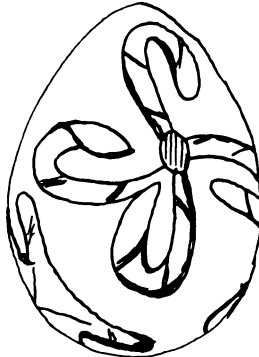
Розгляд української писанкової орнаментативної дає нам ще одну цікаву вказівку, а власне, що початки духовної культури прийшли до нас не з Середньої Азії, а тільки з полудня з Мезопотамії через Малу Азію і Чорне море. Попередні моменти цього культурного впливу зв'язані у нас з Мальованою неолітичною керамікою і тілопальними похоронними *точками* — *черінями*. (Див. мою статтю. Мальов. неол. кераміка. Наук. Збірник. Укр. Унів. у Празі, т. I. 1923, стр. 222 і *Obzor praehistoricky, Praha, rok 1913, č. 2, стр. 108—116.*)

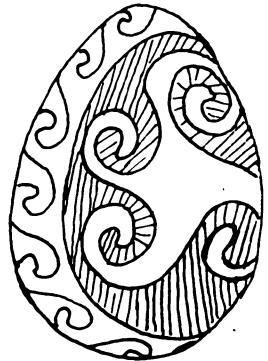
Tab. I.

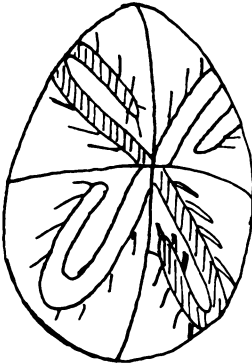
1

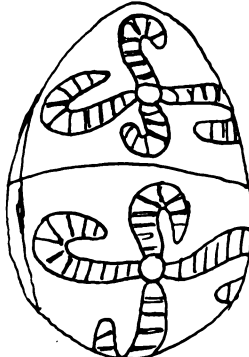
2

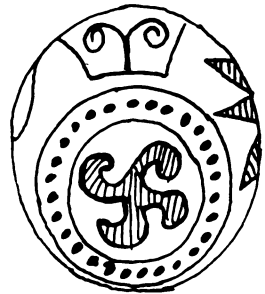
3

4

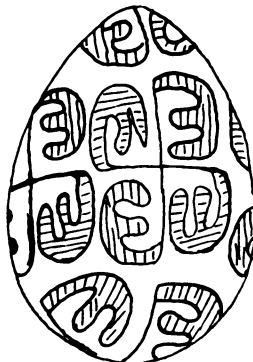
5

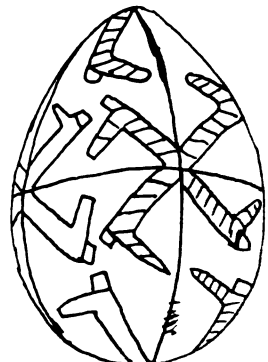
6

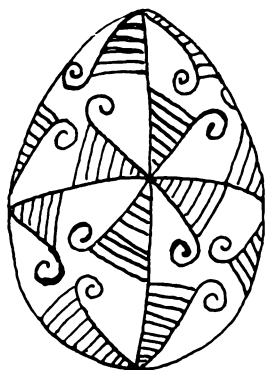
7

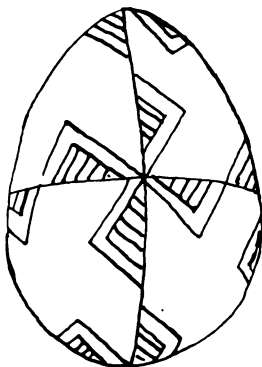
8

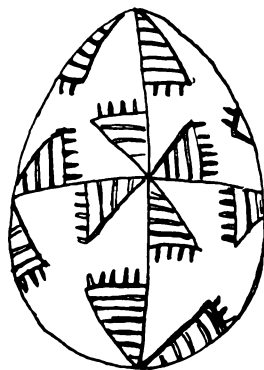
9

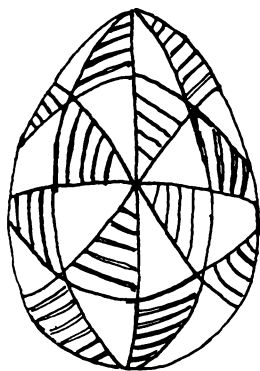
10

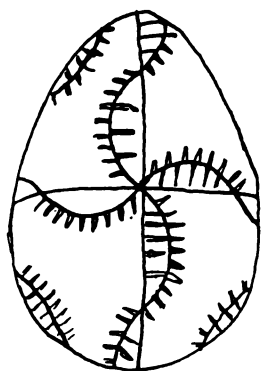
11

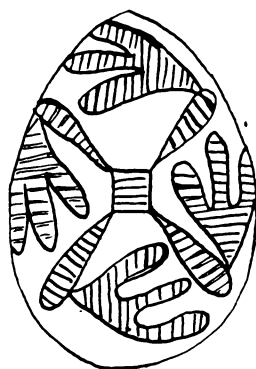
12

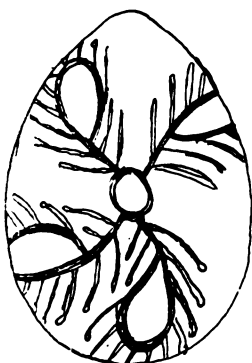
13

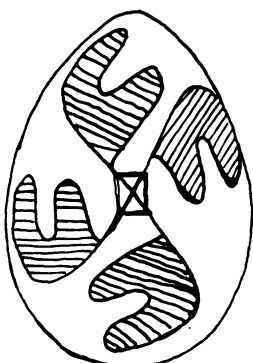
14

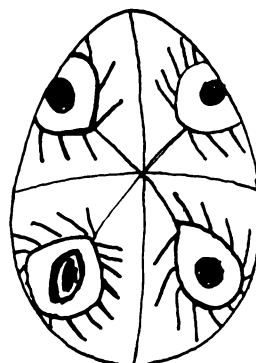
15

16

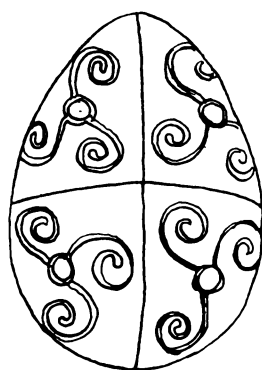
17

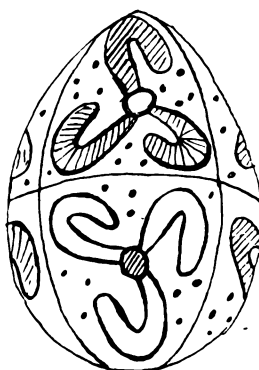
18

УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ. (LES OEUFs DE PÂQUE UCRAÏNIENS.)
ЛАМАНІ КРЕСТИ, СВАСТИКА. (CROIX BRISÉE, SVASTIKA.)

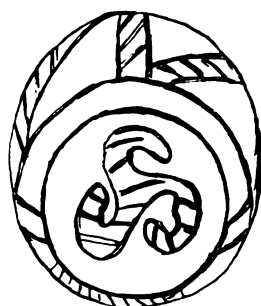
Tab. III.

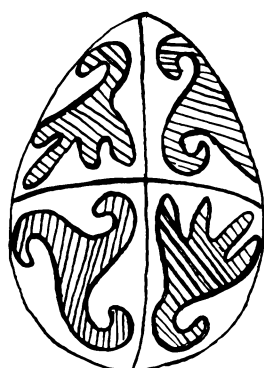
19

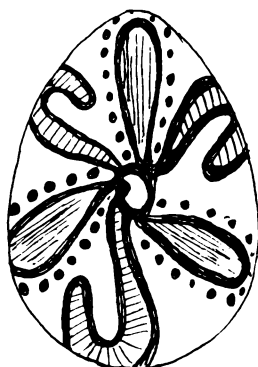
20

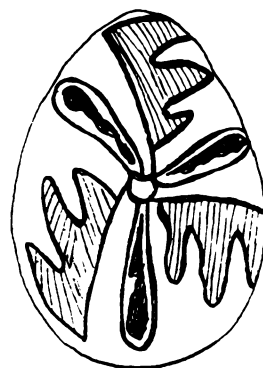
21

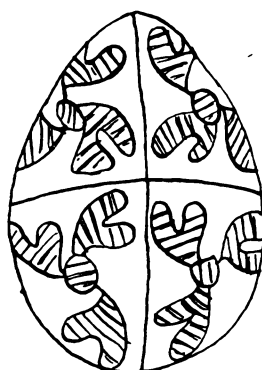
22

23

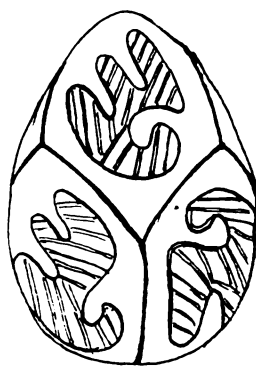
24

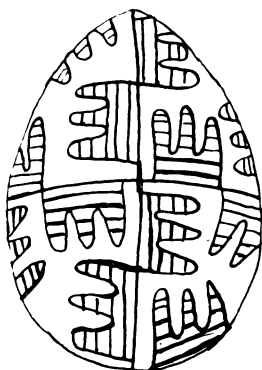
25

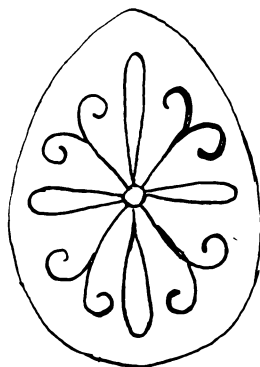
26

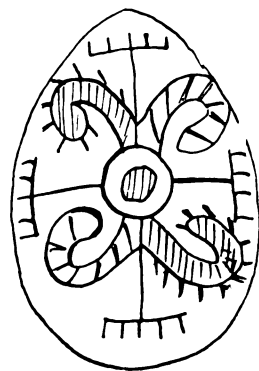
27

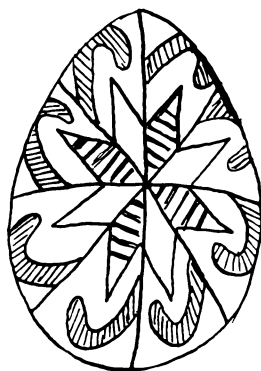
28

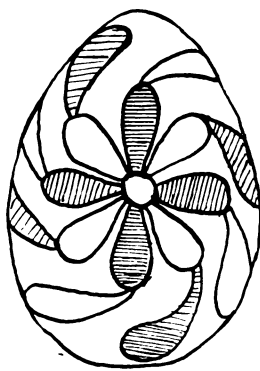
29

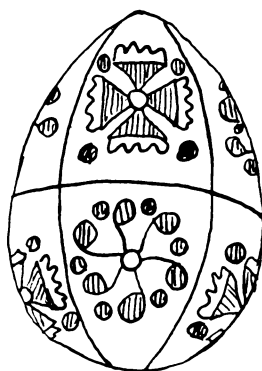
30

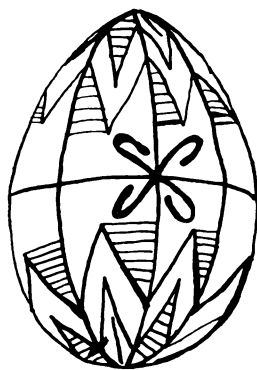
31

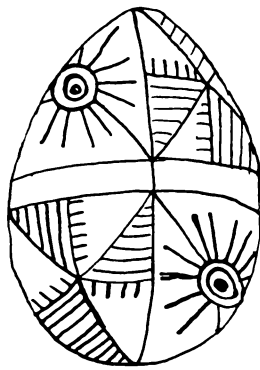
32

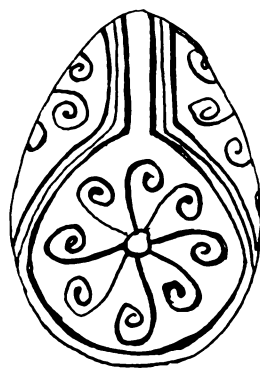
33

34

35

36

Пояснення до таблиць і рисунків.

НАЗВИ ПИСАНОК.

Таб. I.	1. П'явки.
	2. Гачки.
	3. Слимачки в калитці з без- конечником.
	4. Баранячі роги або гусінь.
	5. Линта.
	6. Баранячі роги.
	7. Дубове листя з ріжками.
	8. Коцюбки або півники.
	9. Зозульчини чобітки.
Таб. II.	10. Вітрачки.
	11. Ламані хрести.
	12. Вітрачки.
	13. Сорок клинців.
	14. Польова сосонка.
	15. Качачі лапки.
	16. Ложки або жуки, і стоноги.
	17. Півники (квітки).
	18. Воліві очі.

Таб. III.	19. Павуки.
	20. Гачки, Триніг, троячки.
	21. Бочечка з троячком.
	22. Гребінці.
	23. Жуки.
	24. Гребінці.
	25. Летючі павуки.
Таб. IV.	26. Гребінці півнячі.
	27. Гребінці.
	28. Гусячі лапки.
	29. Баранячі роги.
	30. Баранячі роги з грабель- ками.
	31. Бокова рожа.
	32. Айстри.
	33. Хрести з павуками.
	34. Сторчова рожа.
	35. Сонечко з клинцями.
	36. Павуки в саквах.

- Рис. 4. *a i b)* Емблеми на Кудуру N XX. див. I. Morgan. Deleg. Pers. t. VII. Fig. 458.
c) Гітїтська соняшна птиця з Каркемішу. Ed. Potier. L'art Hittite. Fig. 40.
d) " " з Зенджірлі. Ed. Potier. op. cit. Fig. 81.
e i f) Оздоби гітїтської капітелі. Potier. L'art Hittite. Fig. 49.
g) Трезуб в руці богині на берлінській Гітїтській печатці. Ed. Meyer. op. cit. Taf. IV.
h) Трезуб в руці бога Тешуба. Ed. Potier. op. cit. Fig. 77.
i-k) Трезуби або може квітки в руці Зевса Долїхенського Ed. Meyer. op. cit. Taf. XVI.
l) Чобіток на яким стоїть гірській бог в Iazylykaja. Ed. Meyer. op. cit Fig. 24.

Рис. 5.	<i>a)</i> Ріжки.	<i>e)</i> Вічко.
	<i>b)</i> Круцьки.	<i>f)</i> Мак.
	<i>c)</i> Панни.	<i>g)</i> Яблучка.
	<i>d)</i> Басове ухо.	<i>h)</i> Виноград.

Примітки.

Примітка 1.

У XVIII. віці писанки були ще відомі по цілій Європі і в Передній Азії (у Греків і Персів Шіїтів). Тепер вони ще вживаються на цілій Україні, і на Кубані, і в Галичині, так і на Закарпатській Україні; також у Словаків і Мораван, у Сербів, Болгар, Румунів, Греків. Також ще існують, але у значно меншій мірі у Поляків, Литовців і Латишів.

У великоросів, ще у XIX віці траплялися писанки по декуди на границях з Україною напр. в Курщині, або в мішаних областях, як напр. у Воронежчині, у Харківщині..., а в північних губерніях, траплялися тільки крашанки і то деревляні. У Франції в XIX в. ще траплялися крашанки; збірка їх була виставлена на зїзді фольклористів у Парижі в 1889 р. див. *Zmigrodski, Wisla; 1889, стор. 971.*

Вживання яєць в звязку з обрядами великодними можна зустрінути і в Германії див. *Heineke. Revue de trad. popul. 1889. VI. стор. 351.* А по декуди в Германії збереглися і писанки і крашанки.

Про писанки писали дисертації німецькі вчені ще в XVII в., як каже Сумцов у своїй розвідці: „писанки“ *Kievsk. Стар. Май. 1891. стор. 181 і 209.* А власне: в Гейдельберзі в 1682 р. вийшла *Dissertatio de ovis paschalibus, von. Ostereier.* Автором висловлена думка, що крашанки суть старогрецького походження. 1690 р. у Липську (Leipzig), *Kober (Cober?)* написав „*Dissertatio de ovo paschali*“, де він визнає за крашанками старохристиянське походження. Тої ж гадки і *Kraski* (може *Craskius?*) в своїй „*Dissertatio de ovopaschali.* Frankfurt am Oder. 1705 р. тут між иншим згадується і гру в котінне крашанок. Сумцов пише, що пізніше інтерес до питання про великодні яйця в німецькій літературі зник, і знову про них згадали аж у XIX в. *Cena. Das Heidentum 1853; Wunderlich. Das christliche Kirchenjahr 1884 і Kolbe* в своїх *Hessische Volks-sitten*, кажучи, що крашанки старо-поганського походження і стоять в звязку з культом сонця.

В польській літературі про писанки писали:

Ziel. Tygodnik illustrow. dla dzieci 1889 р. N 15.

Mazurewicz. Wisla. 1889. 713—714.

Zmigrodski. Wisla. 1889. стор. 971.

Udziała. Piski w miescie Kopczycach і w okolicy. Wisla 1891 р.

Dowhird. Wisla. 1890. кн. 4.

Sadowska. Wisla. 1890. кн. 2.

Коротенькі замітки без підпису автора див. *ibid. t. VI. 1892 р. стор. 443; том XVI. стор. 922; загол. Pisanku в XIV. під загол. Pisanku.* Вартости наукової не мають.

Br. Trentowsky. „Pisanka“, стаття у *Wileńskem Słowniku języka polskiego*. Дуже претенціозна стаття але безвартостна.

Найціннішою в славянських мовах працею про значіння яйця взагалі у забобоні народів старовини і у теперішніх се є праця Клінгера.

Witold Klinger. Jaiko w zabobonie ludowem. Krakow 1908 р.

Але про орнаментіку автор питання там не зачіпає.

З чеських авторів про писанки писали:

Fr. Krček. Pisanki v Galicii. Český lid. II. стор. 189 і 719.

Zibrt. Některé výklady o původu kraslic. 1890.

Fr. Stranecka. O symbolice moravských kraslic. Časop. vlasten. mus. spolku v Olomouci. 1888 г. стор. 6—11.

Dr. Wankel. Ornamenty na kraslicích moravských vzhledem k archeologii. Čas. mus. spol. v Olomouci. 1888. стор. 12—31.

Ванкель знаходить на моравських писанках також соняшні символи трікветр, свастику, знак сонця, спіралі, ріжки, частини свастики, і т. п. які також усі трапляються і на наших писанках.

Про писанки сербськи писав. Свитлич. „Ускрашня шарена јаја“. Гласникъ земальског музея. III. стор. 60. 1889 р.

Російські учені дуже мало займалися писанками, очевидно, писанки у них були дуже рідкі або й зовсім не було і звичай звязані з ними або і з крашанками були і мало розвинені і мабуть просто чужі великоруському народньому духові. Думаю, що крашанки на північ були занесені, або в невеликім числі виходцями з України, або православною церквою (Герберштейн згадує про виготовлення крашанок і писанок при царським Московським дворі).

З праць про крашанки треба згадати про переклад з грецької мови: *Константинъ Економидъ*, „О началъ обыкновенія употреблять красныя яйца во время Пасхи“ переводъ съ греческаго 1826 р. Спб. Він звязує появу їх з Марією Магдалиною. Пізніше з'являлися замітки, хіба між иншим і про крашанки. Є і спеціальні але писані більше з церковного погляду, напр *Левашевъ*. Обычай употребленія красныхъ яицъ въ праздникъ св. Пасхи. Спб. 1895.

Перша серйозна студія *писанок українських* належить нашому *Хв. Вовкові* див. його реферат на 3-м археологічнім зїзді всеросійським у Києві 1878 р. Там же реферат *О. Косач про Орнаменттику*.

Статя *Е. М. Маковского* окрім восторга нічого в собі не має див.

Е. М. Маковский. К истории народнаго орнамента: Искусство і Художеств. промышленности, 1899. N 7. стор. 540 і далі.

І в своїй статі він згадував виключно про волинські писанки.

Найповнішою являється стаття *Н. О. Сумцова*.

Н. О. Сумцов. Писанки. Киевская Старина, 1891, май стор. 181 і 209.

Теж треба сказати і про видання збірки писанок Музея *Скаржинської* у Лубнях. Там дано рисунки усіх писанок збірки і гарна провідна стаття. Се велика книжка і п. 4^о, дуже гарно видана *Скаржинською*. Є декілька заміток і рефератів *М. Біляшівського*. В різних київських журналах і газетах, (але точних титулів їх я не можу подати).

З галицьких етнографів про писанки згадував *Шухевич* в своїй „*Гуцульщині*“ і *Др. МIRON Кордуба. Орнамент писанок на галицькій Волині. Зап. Наук. Тов. им. Шевч. XXXI, і XXXII.*

В 1918 році почали працювати над орнаментикою писанок *В. Кричевський* і *Д. Щербаківський* у Києві над збірками Київського музею, при чім висновки їх однакові з висновками Ванкеля і Сумцова (на жаль їхніх рефератів я не маю). По їхній гадці, в основі писанкової української орнаментики лежать: свастика і трікветр.

Примітка 2. Півень:

Одним з найцікавіших доказів, що півень у нас відомий був на Україні значно раніше ніж грецькі чорноморські колонії, може служити скельний рельєф у с. Бучі ямпольського пов. Подільськ. губ. представлений на фотографії шестому археологічному зїзду в Одесі, див *Труды VI археол. съезда в Одессѣ, т. I 1884 р. стор. 86—103*; також фотографія тільки з відрізаним півнем є у журналі *Скйво. N 5—6. Київ 1911 р. ст. 162.*

На тім рельєфі висічено 3 постаті: 1. Олень стоячий з правого боку головою вліво роги en face. 2. Людська постать з лівого боку спиною до оленя стоїть на колінах лицем вліво, з мискою в руках. 3. Півень на шляці над головою людини в лівім верхнім кутку.

Такі рельєфи скельні, і на плитах, як оздобу будов часто трапляються в Каппадокії на скелях і в горах, які лишилися на місці колишніх гітїтських городів. Зовсім подібна постать оленя біжачого вправо з рогами en face найдена в Мальатії, див. *Taf. VII. Ed. Meyer. Reich und Kultur der Chetiter*. Постать оленя стоячого вліво є на дуже архаїчнім рельєфі в Каркеміші див. *Ed. Potier, L'art Hittite: Karkemich. Fig. 20. Syria vol. I. стор. 168—182; 264—286*. Олень стоячий головою на право також є на рельєфі оздоблєнім палаци в Зенджірлі див. *Ed. Potier, op. cit. Fig. 72. Syria, т. II. 1921*, і другий подібний *ibid. Fig. 68*. тут аж 2 постаті оленя обов біжать вправо. Рельєф з Мальатії можна ще найти в книзі: *Otto Weber. Die Kunst der Hettiter. Fig. 41*; і там же постать оленя під образом царської охоти на дикого кабана, на вапняковій плиті знайдений

в Уюку див. *O. Weber, op. cit. Fig. 40. Ujuk*. У всіх згаданих рельєфах постать оленяча в профіль зроблена, а роги en face, і се тим характерніше, що у *Zendjirli* козли стоячі у профіль мають роги у профіль, а не en face.

Пізніші ж численні скитські бляшки з оленями мають необычайно характерно стилізовані в профіль оленячі роги, напр. бляшка з стан. Костромської, які не мають нічого спільного в стилі з рельєфом оленя в Бучі. *Веселовскій. Могили при станиці Костромской О. И. А. К. за 1897. Спб. 1900 ст. 11—15. Рис. 46; Max Ebert. Südrussland im Altertum, 1921 p. Abb. 58.* Також значно примітивніша постать оленя з „Дієва Кургана“ теж роги в профіль має див. *Спицынъ, Стрѣгозскіе курганы И. И. А. К. вып. 19. Рис. 42.*

Таким чином ця одна постать оленяча уже доводить, що се або гіттітська праця, або під їх впливом зроблена. Що до постаті людської то вона необычайно характерна для гіттів і позою і виглядом. Поза адораційна (молитовна) характерна для постатей жерків, і царів перед богом стоячих і творячих лібацію. Саміж контури фігури, вбрання голови і форма одягу характерна для гіттітських жерків див. напр. рельєфи з культовими сценами в Уюку. *Ed. Meyer, op. cit. Fig. 61 i 62*, на могильних плитах *Fig. 28, 29, 30 в Marasch*. А поза подібна у короля на скелі в *Jazyčukaja, ibid. Fig. 76*.

Щож до третьої постаті, півня, то вона поки що не відома на рельєфах гіттітських, хоч там трапляються часто пахи особливо на намогильних плитах у Мараші див. напр. *Meyer, op. cit. Fig. 29 i 30*. Мені здається, що Бушацький рельєф в лівій своїй частині виявляє сцену лібації жеркинею соняшній птиці т. е. символу бога сонця Але тільки замість звичайного гіттітського крилатого диска, тут зображено натуралістично півня, як птицю теж звязану з сонцем. Сей натуралізм символу указує на варваризацію певних ідей релігійних які, ще були в даннім місці новиною, і не встигли абстрагуватися до ідеалізації, схематизації і геометризції, а мислили цілком конкретно, як жар птиця, або райська птиця; бо мабуть недавно з релігією принесений півень сам являвся чудом і божеством в очах народу. Звичайно одяга жерців мусіла бути гіттітська, як пізніше при прийнятті християнства грецька. А образи мусіли носити характер тої батьківщини з відкіль вони вийшли, як се знову цілком повторилося при великих князях з візантійськими образами, які по свої суті носили той самий плакатний характер, що й гіттітські рельєфи, і всяке інше церковне мистецтво, в тій фазі його, яка відповідає початковій пропаганді нової віри і її догматизації.

Що до знайомства людини з куркою або півнем, то початок його відходить в дуже глибоку сумерійську старовину. Мимохідь мушу сказати, що словник *Viktor Hehn: Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien. 8. Auflage von O. Schrader 1911 стр. 326 i далі*; подає відомости цілком перестарілі його фразою: „Der Haushahn ist in Vorderasien und in Europa viel jünger, als man denken sollte“ цілком не відповідає дійсності, так само мало переконує і друга: „Die Semitischen Kulturvölker können ihn (півня) nicht gekannt haben, da das Alte Testament seiner nirgends erwähnt“. З того, що маленький і зовсім малокультурний нарід жидівський не знав півня в ті часи коли сам ще кочував, (що й природно), не виходить, що його не повинні були знати також і другі семітські народи старші і культурніші незрівняно, як напр. Вавилонські аккадяне, на що ми маємо і пряміші вказівки.

Найновіші відомости про півня в старовину подає Картер, див. *Howard Carter. An ostrakon depicting a red jungle-lowl. The journal of Egyptian archeology, vol IX Parts I—II. April 1923 ст. 1. Pl. XX.*

По його словам, Льюрд Корнарвон, розкопуючи за зимового сезону 1920—21 р. могили Тебайських фараонів, найшов вапнякову плитку з малюнком домашнього півня в червонуватих барвах. Ся плітка лежала в гіпогеї між могилами фар. Ехнатона. (Аменофіса IV.) XVIII династії і Рамзеса IX з XX. династії. Такім чином дата сього малюнку мусить лежати між 1425 і 1123 роком пер. Хр.

З того виходить, що тоді уже знали півня і в Єгипті і се є найстарший малюнок півня.

У відомих анналах Тутмовіса III. (1501—1447) перед Хр. півень теж згадується як „провозвістник кожного дня“...

Півень азійського походження і до Єгипту мусів прийти з відтілю.

Хінчики кажуть, що вони уперше одержали його з Бірми біля 1400 року пер. Хр.

Потім Картер каже, що його знали уже і Сумерійці і приводить слова *Sidney Smith's a...* „Що сумерійська назва півня дала почин аккадійській, яка виглядає так: „Tarru або Tarlugallu“, а ця форма змінившись трохи в Сирії, перейшла далі на захід і у Римлян з'явилася під виглядом „gallus“ півень. Історія слова ясно показує, що півня знали у Вавилонії ще за старої Сумерійської доби... тоб-то раніше ніж за 2500 літ перед Хр. Курка найправдоподібніше мала назву „kurku“, і була відома, як домашня птиця, що згадується в багатьох справах... Окрім того відомо, що її вживали під час свят на честь бога *Бан*, за часів *Gudea*, (царя).

Примітка 3: Свастика.

Мах Müller в листі до Шлімана пояснює, що слово свастика є індуське, вживається як назва ломаного хреста, а значіння його перекладається грецьким словом *εὐεστία* = побажання добра. Для хреста якого гачки направлені в протилежний бік (наліво) є назва саввастика. *H. Schlieman, Ilios p. 389* і наш Рис. 1 N 24.

Багато вчених думають, що свастика являється витвором германського або індо-германського духа. Особливо такої гадки держаться Німецькі вчені. Але і французи напр. Lagrange в своїй книжці „*La Crete ancienne*“ говорить, що хрест і особливо свастика суть найвірніші ознаки того, що старовинна кретська раса була одного походження з європейською див. *op. cit.* стр. 86. Ту саму приближну гадку висловлює і S. Reinach в *Chroniques d'Orient*, 2^e serie 1896, p. 529. Дуже докладні відомості про географічне розповсюдження свастики подає і M. Bertrand в „*Nos origines. La religion des Galois*, p. 140—184.

Йогож даними користувався і Dechelett в своїм підручнику де він подає досить повний перегляд різних поглядів, і виводить свастику і трікветр від кружка як знака сонця, я подаю тут його табличку див. рис. 3. взято з *Dechelett. Manuel. d'Archeologie prehistorique t. II. 1. part Fig. 190*.

Гальбегерр на основі своїх розкопів в Гаріа Тріада на Креті (печатки круглі з хрестами) міг цілком слушно зробити висновки про спільність культур Крети і Італії див.

Halbherr. Alta Italia Rapporto p. 251 (17). Але не можна, як роблять се інші, узагальнювати сеї спільності на цілу Європу, особливо північну, бо культурні впливи могли йти з иншого центра значно дужчого і на Крету і на Європу і цілком иншим шляхом. Центри сеї культури могли не мати нічого спільного в етнічним смислі ні з Кретянами ні з Індогерманами.

Таким центром міг бути старий Ельам, як то показали експедиції Я. Моргана і Помпеллі. Бо і Свастика і хрести знайдені були сими авторами в Мезопотамії і в Туркестані. Найстарша свастика яку ми знаємо була знайдена в „*Tere Mussian*“ в 150 кілометрах від Сумерійської столиці Сузи, на мальованій кераміці. Вона там виступає в кількох екземплярах а рівно ж і різного рода хрести мальовані див. *Gottier et Lampre; Futtles de Moussian. Fig. 176, 177, i 175* в *J. Morgan. Memoires de la delegation en Perse t. VIII*.

Хрести мальовані на цих черепках дуже нагадують ті, що у нас роблять на ордані з льоду і поливають червоним квасом бураковим (тип мальтійський або георгієвський). Що такого типу хрест міг повстати із свастики, показують не тільки наші писанки а також і черепок знайдений Помпеллі біля Асхабада, на якому намальовано хрест подібний зовсім до писанкового, з доби мальованої неолітичної кераміки див. *Ris. 41. Pompelli, Explorations in Turkestan. Expedition of 1904, vol. I. Washington. 1908. pl. 32. Group, C. Fig. 1. i 135*.

Ця кераміка знайдена в с. Анау біля Асхабада мабуть одночасна з Муссіанською і трошечки раніша від нашої мальованої неолітичної, або одночасна з нею. Не зовсім подібні, але аналогічні хрести основані на свастичним принципі, який викликає вражіння крутіння в один бік, є хрести з округлими раменами середь мальованої української кераміки неолітичної, див. *Ossowsky. Zbiór Wiadomości do antropologii Krajowej tom. XV. tab. IV. Fig. 76*. Се покрішка або миска з Більча Золотого на дні якої намальовано такий хрест, якого рамено скісно закруглені, і цілий хрест оточений рямцями з розірванням під кутом одна до одної ліній, що разом викликає вражіння крутіння, або верушіння, що мабуть завжди служило цілью кожної свастики.

Те саме можна знайти і на Закарпатсько-Моравській території напр. Мальована свастика на денці одної Миски подано Тейчем див. *Julius Teutsch. Die spätneolithischen Ansiedelungen mit bemalter Keramik. Fig. 78. Mitteil. Präh. Commis. Wien. 1903. Band N 6*.

В Болгарії біля Коджа-Дермена див. *Попов Коджа-Дерменска-та могила при градъ Шумен. Таб. IV. N 6 i Fig. 113 б. Изв. на Арх. Българ. Дружтво t. VI*.

В Македоні також див. *P. Jérôme. L'époque neolithique dans la vallée du Tonsus. Revue archéologique, 1901. (Juillet-Août.) p. 328. Fig. 10 b*.

Трудно сказати, чи свастика була тоді тільки орнаментальним елементом, чи мала уже цілком певне зафіксоване значіння сімвола сонця.

М. М. Gotier і Lampre ont conclu que: „par l'augmentation du nombre de ses branches la croix se transforme en étoile et en representation solaire“ (voir *Gotier et Lampre op. cit. p. 111*).

У всякім разі ми знаємо від сих самих авторів, що тодіж таки в Ельамі на похоронних урнах можна зустрінути і цілком реально намальовані образи сонця, не то заходячого не то сходячого (бо намальовані половинки дисків з саявом) див. *ibid. Fig. 283, 284, 285. i 286*

Рівнорамений хрест ми зустрічаємо також і на найстаріших ельамських циліндрах —

печатках див. *G. Jequier. Cachets et cylindres archaïques. Fig. 20. Memoires de J. de Morgan*, том. VIII; і *J. de Morgan. Trouvaille de la colonne de briques. Fig. 99. Memoires. Fig. VIII.*

Се алебастрова печатка.

В Єгипті ні свастика ні хрест ні трікувтр не вживалися в зв'язку з яким небудь культом, і я думаю це через те, що вони служили мабуть уже тоді символами чужих релігій уже в дуже ранню добу, проте зрідка рівнораменний хрест трапляється і в Єгипті за часу перших династій і може не без впливу зі сходу бо вони найдені в сінайських могилах, але мабуть мали скоріше смисл орнаментальний або гієрогліфічний ніж культовий див. *L. Borchardt. Grabdenkmal des Königs Sa'shu-ré I. 14 Wissenschaftliche Veröffentlichung der deutschen Orient-Gesellschaft. Blatt 10. Inschrift einer Türtaubung.*

Подібно ж хрест трапляється і на кераміці єгипетській, але здається виключно, як оздоба див. *Jean Capart. Les origines de la Civilisation egyptienne: Bruxelles-Paris 1914 pl.*

Одначе в Малій Азії в розцвіт бронзової доби свастика не виступає на яв, і скрізь тоді більше фігурує зірда вісьмороменна. Особливо се виступає ясно в Мезопотамії і може пояснюється тим, що тоді перевагу почав набирати семітський елемент.

Навпаки в області Єгейського моря і свастика і хрест дуже розповсюджені особливо на прикінці бронзової доби, і на початку Залізної.

В Тессалії хрести належать до оздоб ще кінця неолітичної доби, див. Стеатитова гемма Церелії: *Wace and Thompson. Prehistorique Thessaly... (Zerelia). Fig. 112.* і відтиски печатки на куску глини (який, до речі, дуже нагадує наші просфорні печатки), див. *Wace and Thompson, op. cit. Tzani Magula. Fig. 33.*

Свастика особливо у величезній числі трапляється на пряселках у Трої а також і Саувастика див. *W. Schliemann. Illios. NN 1849—1878.*

Хрест мальтійської форми можна бачити на денцях мальованих ваз найдених в гробівцях біля Агроса див. *Wilhelm Vollgraf. Fouilles d'Agros. Les établissements préhistoriques d'Aspis. Bullet. Corr. Hell. XXX. 1906. Fig. 44 і 46.*

На Крети можна зустрінути часто орнамент у вигляді хреста, часом хреста в кружку при чім рамена такого хреста можуть бути утворені півкругами вирізаними, див. *Angello Mosso. Escursioni nel Mediterraneo, 1907. Fig. 23. (Vaso Camares trovato a Feste nel palazzo più antico).* Можна думати, що хрест, якого вжито тут як оздобу, міг одначе мати і деяке символічне значіння, як напр. рівнораменний пелюстковий хрест з закругленими раменами на чолі стеатитового бика найденого на Криті у Кносі, бо на голові тогож бика між рогами часто застромлювалася і подвійна сокира, як символ уже безперечний божества, див. *A. Evans. The tombe of the double axes. Archaeologia, vol. LXV. Fig. 70.*

Хрест рівнораменний в зубчастім кружку поруч з жіночою постатю, з ясно культовим значінням представлено на *Fig. 27 і 28 у Karo. Altkret. Kultstätten, op. I. p. 146.* і передруковано у *Lagrange, La Crete ancienne. Paris 1908. Fig. 39. I Dechelette. Manuel, t. II. Fig. 191.*

Особливо ж часто свастику і хрест можна бачити на золотих бляшках мікенської доби див. *Th. Bossert. Alt Kreta. (Berlin 1921). Fig. 239. fl.* на одній вазі з могили в Калькані біля Мікен найдена ваза на якій намальовано 4 хреста в кружках поруч з іншими рис. ясно символічного значіння, див. *The Illustr. Lond. News. Fbr. 24. 1923 an pp. 301. Fig. 5.*

Навіть і на фенікійській кераміці трапляються намальовані хрести в кінці II тисячоліт. перед Хр., див. *Fig. 20. Leonard Wooley. La Phenicie et les peuples égéens. Syria II. p. 177.*

В Гальштатську добу свастика дуже розповсюднена і в Греції і по всьому Єгейському і Середземному морю і по цілій західній і південній Європі. Причін вона часто вживалася на так зв. *Larnax* або трунах глиняних поруч з іншими символічними знаками і образами, див. *Max. Ohnefalsch-Richter. Taf. Band II. Berlin. 1893, Kypros, Babel und Bibel. Fig. 8. Taf. CXX. Fig. 1. і Taf. C 8., Tab. CXXXIII. 3. Altdaotische Kaste aus Theben. Taf. CXX. Fig. 1.*

Textband. Fig. 84. Fig. 150. Fig. CXXXIII. 16. CXXXIII. Fig. 150. ibid.

Мабуть до того ж часу відноситься один халкидонівий циліндр на яким над кіньми колесниці видно хрест рівнораменний мабуть як символ сонця, див. *J. Menant Recherches sur la gliptique orientale. Paris. 1886. t. II. p. 82. Fig. 87.*

У Ассирійців хрест вживається поруч із шостикутною і вісьмороменною зіркою в IX віці перед Хр. як оздоба царських грудей на кам'яних рельєфах, див. *Oscar Montelius. Das Sonnenrad und das christliche Kreuz. Mannus. Band I. 1909. Fig. 30, 31, і 32.*

Зовнішній вигляд цих оздоб чи відзнак зовсім нагадують сучасні європейські ордена, і ношені вони були на ший на широких стьожах.

В Греції свастика і трікувтр, які переходили часом в $\tau\epsilon\tau\alpha\sigma\kappa\epsilon\lambda$ і $\tau\epsilon\iota\sigma\kappa\epsilon\lambda$ тобто мали

рамена у вигляді ніг, були дуже розповсюджені не тільки в архаїчну добу, але також і в класичну, при тім часто на щитах, див. *Dechelett Manuel ... T. II. part. I. pag. 459. Fig. 27. ibid. Fig. 188; ibid. Fig. pag. 455*, він каже:

Cependant, même à l'époque gréco-romaine, le Svastika conserve habituellement sa signification originale, *ibid. pag. 455*.

Те саме було і в Італії, *Montelius* пише: *Dans l'Italie centrale on a trouvé quelques urnes-cabanes et autres poteries de l'âge du bronze IV ornées de „svastika“ voir. Montelius. Civ. primit. Italie. II pl. 136, 137, 140, 141.*

Таким чином свастика розповсюдилася в області середземного моря, а з другого боку вона уже в ранню гальштатську добу трапляється на Кавказі і Закавказзі, при чім вона з'являється поруч зі зв'язною орнаментикою, але в своїм чисто геометричному вигляді, очевидно завдяки тому, що автор цілком розуміє її значіння (а не так як пізніше напр. у Скитів де вона набуває зв'язчі форми в своїх раменах очевидно завдяки нерозумінню значіння свастики кочовниками), див. *Rösler Helenendorf. Zeitschrift für Ethnologie 1902. (34). Heft V. (сmp. 137—191). Fig. 159, 170, 205.*

З другого боку в Осетії в Кобанських могилах, знайдено бронзові оздобы, які мають вигляд рівнораменного хреста, а також і трираменні оздобы, які очевидно повстали з трикветра, при чім рамена і тих і других вилиті з масивної бронзи і мають круглу форму з розширенням на кінцях, див. *Chantre. Premier age du fer. Necropole de Koban-le-haut. Ossetie. Pl. XXIX. Fig. 24, 25, 26, 27 svastique i 22, 23 triquetre.*

В слідууючу пізнішу частину першої залізної доби, коли почали панувати на чорноморському побережжі Скити, ми маємо Свастику значно змінену зв'язною стилізацією.

У скитів рамена свастики мають форму зв'язчих ший з головами на кінцях, при чім очевидно, свастика стратила всяке символічне значіння і перевелася на просту оздобу, як і трікветр, див. *Спицинь. Сѣрогоскѣ курганы. Изв. И. Арх. Кам. вып. 19 рис. 5 i 7.*

В областях на північ від гриняць Скифського пановання ми знаходимо *евастикy* на черепках *лятенської доби*, або на денцях глиняних горшків і мисок тільки на території теперішньої Польщі, а далі на схід у великоросії її не знаходимо див. *Спицинь. Памятники лятенской культуры в России. Изв. И. Арх. Ком. N 12 Fig. 15. (Ленговецкий могильникъ) i Fig. 31. (Люшинский могильникъ).*

Памятники лятенской культуры в России. Изв. И. Арх. Кам. N 12. Fig. 15. (Ленговецкий могильникъ) i Fig. 31. (Люшинский могильникъ).

З доби переселення народів орнаментовані бляшки оздоблені свастикою, рамена якої стилізовані в зв'язчих формах, можна найти у венгерських збірках див. *J. Hampel Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Fig. 1516, 1517, 1512 a також Barriere-Flavy. Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du V-VIII. icel. Album. Pl. LXVII Fig. 6, i 3: i Pl. LXVI Fig. 3.*

Але вважати свастику на сих бляшках за культовий символ ніяк не можна, бо вони служили тільки кінськими оздобами, і то мабуть мотив був позичений у осілих народів, але з утратою культового змісту.

Пізніше в городищанську, або князівську добу ми знаки свастики і хреста зустрічаємо тільки на денцях горшків, найдених то в культурних ямах, остатках осель, то значно рідше в могилах.

Ріс. Čechy za doby knížecí. Starožitnosti země české. Díl III. sv. I. 1909, tab. XXXIX. fig. 63; tab. XXX. 18; це свастика. Tab. XXXIII. 10, 15, 17, 20, 21, 22 i tab. XXXIX. 67, 69, 70, 74. — хрести. Tab. XXXIX. 65. се знак сонця = кронка в кружку. Багато подібних і в басейні Дніпра, див. напр. *Спицинь. Владимирские курганы. И. И. А. К. N 15. свастика. Рис. 127. 134, 136 a трікветр. Рис. 74.*

Однак, та обставина, що ці знаки ніколи не трапляються так, щоб їх було видно т. е. на стінках, а коли бувають то тільки на денцях, примушує думати, що се були тільки гончарські марки. Очевидно християнство недопускало на виднощі поганських знаків.

Тому очевидно їх не було і на писанках полив'яних тодішніх, див. далі прим. Тому не могли вони дати почину і теперішній писанковій орнаментіці.

Примітка 4. Трикветр.

Трикветр найпізніше можна стрінати в добу переселення народів в стилізації для якої є характерне закінчення зв'язчими голівками, і найпізніші фібули відносяться прибл. до VII або VI століття: див. напр. *From Kersch to Kent. Anglo-Saxon and frankish ornaments. N. 1. The illustr. London News. Feb. 16; 1924, стор. 270—271.*

Зразок складної орнаментіці, в основі якої лежить трікветр, можна бачити також на емальованих бронзових полумисках пізно-кельтійської доби, див. *J. Romilly Allen. Metal Bowls of the Late-celtic and Anglo-Saxon periods, Archaeologia, v. 56. Fig. 4.*

Трікветр з лятенської доби в стилізації дуже подібний до нашого писанкового орнаменту трікветрового можна бачити в різьбі на дереві див: *R. Munro. The Lake-Dwellings of Europe ... 1890. Relics from Lochlec, стор. 411. Fig. 144.* при чім тут є і зразок трікветра з не дійсним, а з уявленим центром. Трікветр в лятенську добу панує по цілій Європі особливо північній і західній, це усім відомо, і я тільки укажу на випадки, коли його найдено на території по сусідству, з Україною, так напр. найдені в пов. Szamotulskim (Poznań) горшки мали на денці triquetrum, також і в інших місцях Польщі, так напр. у похоронах біля Zaborowa, Nadziewa і Kiączyna, див. *W. C. Jazdzewski. Wiadomości i uwagi o malowanych naczyniach grobowych znalezionych w. w. ks. Poznańskiem. Zbiór wiadomości do Anthr. krajowej IV. стор. 31. 1880.*

Автор для пояснення значіння трікветра, приводить цитату Gindera, який вважає трікветр за символ божества шанованого в м. Aspendus в Pamphiliї як Hecata triformis: „Triquetrum, das in diesen Gegenden (Pamphilia) einheimische Symbol einer dreigestaltigen Gottheit, welche auf spätern Münzen dieser Stadt als Hecata triformis erscheint“. Ginder. *Die antiken Münzen des königlichen Museums in Berlin. S. 68.**

Трікветр можна стрінати і в Боснії і Герцеговині як на кнемідах грецької доби так і на фібулах трохи ранніших, див. Čurčić. *Prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzogowina. Mitt. aus Bosn. und Herz. Bd. XI. Seite 10. Fig. 3 b, i a.*

Коли ми посунемося на схід, то середь матеріалів малоазійських ми його мало зустрічаємо, хоча на Кавказі в Кобанському могильнику ми знаходимо бронзові трираменні хрестики як оздобу, які могли повстати з трікветра подібно до того, як звичайні хрестики з свастик, див. *Chantre. Premier age du fer. Necropole de Koban-le-haut Ossetie. Pl. XXIX. Fig. 22 et 28.*

Значно яскравіше виступає трікветр в області егейського моря, де його найдено в великій числі і на Кіпрі, і в Міkenax і в Трої, в бронзову добу, див. *A. Evans, Mycenaean Cyprus as illustrated in the British Museum Excavations, in „The Journal of the Anthropological inst. of Great Britain and Ireland, XXX. 1900 p. 199. ff.*

H. Schliemann, Mykenae. Leipzig. 1878. S. 303, 373, 413, 507, 509, 512.

Примітка 5. Роза.

Розета або вісьмораменна зірка як символ божества сонця, витворена народами Мезопотамії і звідтіл пішла на захід в малу Азію. Але витворена вона здається народами осілими, хліборобськими, Еламитами, а не кочовими семітами, які, здається, витворили самостійно другий символ, для ознаки свого небесного бога Сіна, (місяця) а власне ріг місяця, який не можна зустрінути ні на печатях ні на кераміці ні на монументальних пам'ятниках раніше завоювання Вавілонії Аккадянами. Походження вісьмораменної зорі з соняшного диска пояснено у Дешелета де узакана література по рік 1910; див. *Dechelette. Manuel d'arch. praeh. t. II. p. 458 ff. Fig. 9, 10, 11, 12, 14, 15, 25, між иншим Дешелет каже:*

Autant sont frequentes à l'âge du bronze et au premier âge du fer les representations du soleil ou de ses signes symboliques, autant sont rares celles de la lune, pendant ces deux phases des temps protohistoriques, du moins sous la forme du croissant ibid p. 465. див. Рис. 1. N (9, 10, 11, 12, 14, 15, 25).

Се звичайно відноситься до території Європи.

Зпочатку очевидно розета з незафіксованим числом рамен могла служити оздобу, для заповнення порожнього простору, бо такі розети для оздобу трапляються, як на черепках в Анау так і в Мусіані.

Нажаль розета вісьмораменна в Муссіані на черепках найдена тільки ідна і то на такім малім уламку черепка, що не можна розібрати. чи вона служила просто оздобу, чи могла мати і символічний смисл. *Gotie et Lampre. Fouilles de Moussian. Mem. Deleg. Pers. t. VIII. Fig. 178.*

Ростовцев говорить, що для заповнення порожньої поверхні в старовинних композиціях (прибл. III тисяч. перед Хр.) в Туркестані біля Астрабаду, який культурно близький до Суммерійського Ельamu, вживалися на золотих виробах шостилисткові і четверолисткові розети рослинного характеру, див. *M. Rostovtzeff. The sumerian*

*) (У всякім разі і трікветр, як свастика і вісьмораменна зірка на прикінці бронзової доби були дуже розповсюджені, як символи божества). Можливо що трікветр міг бути не символом сонця, а символом підземного бога (будь то Гекати будь якогось іншого бога), але він як знак сього бога міг вживатися, як апотропейон проти сил, хоч і противних чоловікові, але підвладних тому підземному богові, якого знакі є на писанці. Такі можливості висвітлені гарно у *Вітольда Клінгера. Tajko w zabobone Ludowet i йогож. Животное в народном суевѣріи. (Київ 1909).*

treasure of Astrabad. Pl. III. Fig. 1. 2. 3. The Journal of Egyptian archaeology n. VI. 1920. p. 15 i 16.

В Єгипті в ранню добу ми також не зустрічаємо вісьмороменної розети, а для заповнення простороні вживається або трилистник або штирилистник і шостилистна, або семилистна розета, цілком рослинного характера, а ніяк не геометрична вісьмороменна зірда.

A Foucart каже також: *La rosette d'Hieraconpolis, quelque soit, pour le moment, l'objet qu'elle figure, a de six à sept feuilles presque soudées les unes aux autres p. 231. Georg Foucart: Les deux rois inconnus d'Hieraconpolis. Fig. 1. Acad. des inscr. et Belles-lettres. Compt. rend. 1901. t. I. p. 228. ff. i 231.*

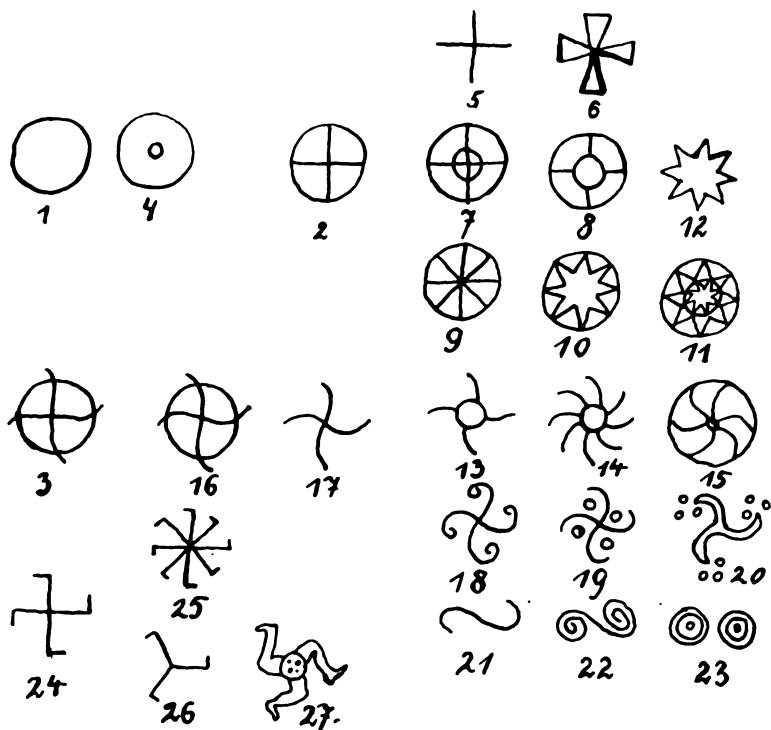

Рис. 1. Fig. 1.

СИМВОЛИ СОНЯШНОГО КУЛЬТУ.

SYMBOLES SOLAIRES DERIVÉS DE LA ROUE. DECELLETE MANUEL.

Vol. II. 1. p. fig. 190.

Можно думати, що в Єгипті оздобна розета виникла, як наподоба квітів водяних рослин і т. п. Окрім того можливо, що Єгиптяне уникали вживати і вісьмороменну зірду і свастику і хрест, як оздобі тому, що ці знаки служили символами чужих божеств.

Правда зірда вісьмороменна поруч з п'ятираменною зіркою трапляється серед ювелірних виробів і в Єгипті, але і типіка і стиль указаних виробів доводить, що се був, або кретський виріб занесений в Єгипет, або Єгипетська наподоба кретським виробам (з часу прибіл. XII. династії) се нахідка в. Dahschur, див. T. Bossert. *Alt-Kreta. Berlin 1921, abt. 221 i ap. p. 35.*

Коли ми звернемося до Мезопотамських циліндрів і печаток, на яких найчастіше вживаються символічні знаки різних божеств, то можна помітити, що на сумерійських печатках трапляються вісьмо і рідше шостираменні зорі, а на вавилонсько-аккадських до тогож часто додається і ріг місяця, очевидно Аккадійці прийнявши від завойованих Сумерійців культуру, почали одначе додавати і свої символи, як пани території.

Колесо на шість шпич, очевидно як символ сонця, є на одному дуже старовиннім єламським циліндрі, voir *Jequier. Cachets et cylindres archaïques. Mem. Deleg. Pers. t. VIII. Fig. 55.*

Суть також декілька дуже старих циліндрів у збірці Schlumberger, на яких фігурує як символ ідна вісьмороменна зізда voir *R. de Mecquenem. Inventaire des cylindres et Cachets. Revue d'Assyriologie, vol. XIX. стор. 165—174; N 22 i 23, i шостираменна зірка на циліндрах, N 2, 5, 14, 23. Але в сій же збірці є циліндр на яким поруч з зіркою, ще є і ріжок місяця, ibid N 21.*

Месґуенет вважав вісьмороменну зорю на золотих бляшках в храмі Шлушінака з другої половини II тисячоліття перед Хр. за символ зорі Венери (Аштари), voir *R. de Mecquenem. Offrandes de Fondation de temple Chouchinak. Mem. Deleg. Pers. t. VIII. Fig. 127, 129, 130, 131, 133 na Fig. 128 i 132, там само зорі шостираменні.*

На камяних „Кудурру“ з Вавілонії, які здебільшого відносяться до другої половини II тисячоліття перед Хр. і семітською мовою писанні постійно можна бачити вісь-

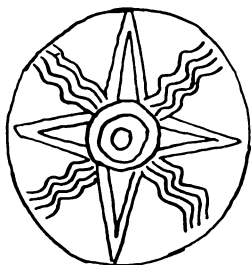

Рис. 2. Fig. 2.
СОНЯШНИЙ ДІСК НА ПЛИТЦІ З СІППАРА.
PERRO ET CHIPIEZ. HISTOIRE DE L'ART.
Vol. II. fig. 71.

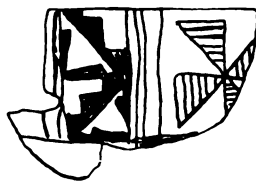

Рис. 3. Fig. 3.
ХРЕСТ ПОДІБНИЙ ДО ПИСАНКОВОГО, НА-
МАЛЬОВАНИЙ НА НЕОЛІТИЧНИМ ЧЕРЕПКУ.
PUMPELI. EXPLOR. IN TURKESTAN.
Fig. 135.

мороменну зорю як символ сонця, і другу подібну мабуть як символ Венери і неперемінно ріжок місяця. Часом буває і зоря штирораменна з штирома проміннями між раменами як символ сонця і на Кудурру, і на скульптурах, див. Кудурру de *Nazimarutaš. Mem. del. Pers. t. II. Cheil. Textes Elamites-semitique Pl. 18. fas. 3.*

В Ассирії помітно також сю картину семітського впливу з їхнім місяцем, але для сонця остається знак або вісьмороменної зізди, *Thureau Dangin. Les sculptures rupestres de Maltaï. Revue d'Assyriologie v. XXI. pl. III.,* або штирораменної з промінням між ними. *Hommage à Samaš, tablette de Sippara. Perrot et Chipiez t. II. Fig. 41.* див. Рис. 2.

У Гіттітів як раз підкреслюється значіння бога сонця постійно соняшною птицею подібною до Єгипетської, але замість чистого диска між крилами стоїть вісьмороменна зізда. Місяць у Гіттітів майже не фігурує. Ed. Meyer каже: *Ein Siegelabdruck (Fig. 54) zeigt geflügelte Sonne in ihrer chetitischen Gestalt mit Schwanz und mit dem achtstrahligen Stern in der Scheibe. Ed. Meyer. Reich und Kultur der Chetiter p. 63, i Fig. 24 i 41.*

Місяць зовсім не існує на наших писанках, не дивлячись на те, що сонечко у вигляді кружка з багатьома проміннями існує. Се мені здається найліпше доводить, що свідомість культового значіння писанки збереглася на Україні до самого останнього часу, і усі оздоба на ній, зовсім не можна розглядати, як прості орнаменти, а тільки як символи зв'язані з колишнім культом сонця, і рівняти їх з оздобами на одязі ні як не можна.

Зоря вісьмороменна в символічній значінню все ж таки найчастіше вживалася у Гіттітів.

Коли часом на печатках гіттітського стилю трапляється і місяць, і семираменна зірка, то такі предмети здебільшого бувають знайдені в Ассирії, voir *Ed. Meyer, op. cit. Fig. 51 i 52. Zylinder aus Assur.*

У Гіттітів був не тільки бог сонця але й богіня сонця, як се можна зрозуміти з перекладу Грозним Гіттітського кодексу, voir: „à la Déesse du Soleil il la Sacrifie

[et] il d [it]: „Mon plant dans la terre tu as planté!“ *Hrozny. Code Hittite p. 131. § 169. (51—52). Paris 1922.*

Може сим пояснюється те, що на крилатім соняшнім диску у Гіттітів часом буває по дві вісьмороменні зорі одна над другою, див. *Ed. Meyer, op. cit. fig. 24. i Otto Weber. Die Kunst der Hettiter. Fig. 16.* Див. наш. Рис. 4 а, b, c, d, f.

Тодіж, коли розети у Гіттітів ужиті тільки, як оздоба для зововнення порожньої площі, то у них бувають рамена закруглені на зразок пелюсток, а число їх сягає до 15. *ibid Fig. 30, або до 12 ibid. Taf. VIII.*

Очевидно вісьмороменна зірка, як певний символ розповсюдилася з передньої Азії на Кіпр і звідтіль, а може і через малу Азію на інші острови Егейського моря. Напр. на печатці з слонової кости найденій на Кипрі, voir *Bosanquet: Excavation at Palai-castro I. The Annuale of the british School at Athens N VIII. Fig. 13.*

Також напр. на Кипрській кераміці в *Curium* можна бачити вісьмороменну зірку в кругу і хрест в кругу, див. *Murray, Smith and Walters. Excavations in Cyprus (1900). Fig. 136, i fig. 139.*

В тих же випадках де вона не має символічного значіння, а лише оздобне, то число пелюсток буває більше; часом і менше. Так напр. в знахідках на Криті, на вазах розети чисто оздобні мають 6 і 13 пелюсток voir. *Evans. The tombe of the double axes. Fig. 62. Archeologia t. LXV.*

Подібне-ж і в Мікенських вазах, voir. *The Lond. Illustr. News. Feb. 24. 1923. p. 301.*

Тут одна розета має 12 пелюсток друга 11.

На золотім перстні, найденім в Мікенах розета має 8 пелюсток, і можливо, що сей перстень носив характер талісмана, або апотропейона, voir. *The illustr. London News. febr. 24. 1921. p. 300. Fig. 4.* Ся колекція датована скарабеем кінця XVIII династії.

На крітській ієрогліфічній диску з *Phaestos* можна бачити також вісьмопелюсткову розету в числі ієрогліфів, voir *R. Dussaud. Les civilisations prehellénique Fig. 205; a також Th. Bossert. Alt Kreta. Fig. 256.*

Навпаки семизубу розету на глиняній покривці найденій в *Cnosso*s'і можна вважати тільки за оздобу, voir. *An. Mosso. Escursioni nel Mediterraneo. Fig. 135.*

Montelius також каже що: „Das himmlische Rad bald mit vier, bald mit sechs oder acht Speichen dargestellt“; voir. *O. Montelius. Sonnenrad und das christliche Kreuz. Mannus. B. I. стр 53.*

На прикінці бронзової доби ми уже бачимо соняшний диск і скрізь у західній Європі, часом він зроблений буває з бронзи і стоїть на коліщатках, або на возочку, voir. *Dechelett. Manuell. II. Fig. 165.*

За гальштатської доби вісьмороменну зізду ми бачимо також і у Європі, але вона не виступає як ознака культу, або символ сонця так ясно, як ми се бачили у Гіттітів, Ассирійців і т. п. Вона здебільшого виступає як оздоба пояса або особливо зброї. На зброї вона могла грати ролю не тільки оздобі, але і апотропейона. На однім етрусським мечі вісьмороменну зізду держать 2 людські постаті в такій позі, що цілий ансамбль дав можливість підозрівати тут якийсь символічне значіння, voir. *L. Lindenschmit Sohn. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Band IV. Taf. 32.*

Так само зізда вісьмороменна трапляється на мечі і в Лятенську добу, але поруч з місяцем, що уже показує не на Гіттітські традиції, а на інші пізніші, voir. *L. Lindenschmit. op. cit. Band IV. Taf. II. N 3.*

Але в Залізну добу в західній Європі зірка вісьмороменна не виступає в такій кількості, як свастика і трікветр, які проходять через лятенську добу до християнського мистецтва кельтських народів. При чім тут грає ролю і то досить значну в символіці і місяць, тим часом, як на Україні місяць, ні в оздобах взагалі, ні особливо на писанках ніде не являється з дуже старими традиціями. А коли буває занесений в оздобі, то тільки як вплив пізніших кочовників. (Лунніці князівської доби.)

Цікаво, що звичай означати сонце вісьмороменною зорею зберігся і в християнські часи в Європі. Так напр. на мініятурі: „L'univers“, яка подив образ всесвіту, сонце вимальоване як зізда вісьмороменна, а планети як шостираменні зізди; зорі вимальовані то як шостираменні, то як семираменні зорі.

Написано сю мініятуру між 1141 і 1151 роком voir. *L. Baillet. Les miniatures du „Scivias“ de sainte Hildegard, conservé à la bibliothèque de Wiesbaden. Pl. IV (f. 14). Mon. et Mem. Piot: tome XIX 1911 an. p. 49—151.*

Окрім того ще і в барокові часи задержався звичай оздобляти бані церков особливо другорядні, і фронтони не тільки хрестами, але також і кружками в сьйві, які служили символом сонця. Правда сьйво складалося з хвилястих рамен або промінів і число їх було не 8, а значно більше. Такі сьйва можна бачити на всіх старовинних церквах Київ, та й по інших містах, і Україні і Західних держав.

Примітка 6.

Очевидно на прикінці бронзової доби соняшний культ опанував і ті місцевості Європи, в яких ми його бачимо пізніше в Гальштатський добу, і в першу чергу він мусів розповсюдитися в басейнах Дніпра, Дністра і Дуная. Слідуюча доба тобто початок залізної уже не був сприятливий розповсюженню Соняшного культу по Європі, бо як раз навпаки рух народів в XII в. перед Хр. пішов з Європи на південь і на схід і знищив такі культури, як Гітиську, Мікенську і інші. Мікенська сама уявляє не то провінціалізацію не то просто здичавлення старшої сильної культури. Діпільонський стиль се є здичавлення і перетворення дикими народами остатків завойованого. Мала Азія уявляє ту саму картину, Сирія і Палестина виявляє кристалізаційну боротьбу трьох елементів, гітиського, семітського і філістимського, між якими останні прийшли з Егейського моря.

Далі на сході в Ассирії ми бачимо тільки продовження традицій тої культури, яка була витворена південною мезопотамією з одного боку, і Гітиською державою з другого боку, але вплив Ассирії на Європу ми бачимо дуже малий. Се легко можна пояснити тим, що Європа була віділена від Ассирії, кочовниками ранньої залізної доби, які кочували на північній чорноморським побережжю, то Скитами. Народи Європи, які не мали свого писма, не могли, а ні удержати в повній чистоті того, що переняли колись від високо-культурного сходу, а ні витворити, щось справді високе своє в області культу, як і культури і переживували, або зберегали остатки обрядів і містерій по пам'яті і традиції, і по трохи тільки здичавлювали той культурний дорібок, який одержали зі сходу. Дужчому розвитку перешкождали і брак спокійного часу, і відносна рідкість населення і головне неспокій, що його завдавали орди різних східних кочовників, які також самі великої культури власної не мали, через свою неосілість, тому і осілим хліборобом не могли її дати, а доробок хліборобський нищили при всяким випадку, і сим своїм хижацтвом недопускали і чужих культурних впливів. Особливо сю відокремленість від східних культурних центрів мусіла відчувти Україна (в розумінні басейна середнього і верхнього Дніпра, Бога і Дністра), яка зберегала тільки колишнє.

Що зірка *шостираменна* цілком свідомо могла служити символом сонця в значно пізніші часи, се показує Сассандиська монета Хозроя II, на однім фасі, якої вибито образ соняшного бога з саявом кругом його голови, і з штирою шостизубими зірками над півмісяцями, а на другім фасі портрет Хозроя II з крилатим символом сонця, над яким замість простого диска стоїть теж шостизуба зірка з півмісяцем під нею. Та сама зірка над півмісяцем повторена з боків Хозроя і внизу. Див. *J. de Morgan. Sur quelques monnaies recueillies a Suse: Revue d'Assyriologie et d'archeologie orientale. XX. 1923 N 1, p. 35—40.*

Тут між иншим цікава та подробиця, що зірка ставиться над місяцем, зовсім так, як пізніше став хрест над місяцем в наших церквах (християнських). Треба замітити, що сей мотив трапляється і на помянутих уже Кудуррах і навіть ще раніше на циліндрах і печатах Гітиських і Мезопотамських. Чи не означало се і тоді боротьби між семітами (аккадами) і хліборобськими народами Ельама і Каппадокії.

Примітка 7.

З решти знаків сонця: сам знак сонця звється: сонечко, мак, волові очи, зірочки, і се в звичайно, або кружок в саяві N 18, 35 або кропка в обручі, і аналогіч. Рис. 38, Рис. I (1, 4, 23) Решта назв писанок уже незначна. Ці назви часто характеризують собою техніку розбиття поверхні яйця на певні частини, в яких містяться раніше помянуті знаки напр. Барилко, або бочечка, се 2 паски паралельні і симметричні. Віконця, коли до сих двох пасків пройдуть ще два подовжні, тоді бочечка буде мати 4 віконця, в яких містяться розі, павуки та інші звірі і рослини. *Сакви* уявляють спеціальний поділ, при чім завжди яйце тим самим рисунком розбивається на 2 парі саквів, які дають 4 поверхні до заповнення, помянутими фігурами: рослинами чи звірями. Ці самі сакви звуться часом калитками і гнуздечками. Або часом назва відповідає густоті заповнення поверхні орнаментами напр. *тісничка*.

Назви *решітка*, або *сітка* ще часом *крижмо*, указують тільки на конструкцію поверхні самого орнаменту. Так напр. Ламаний хрест або сорок клинців, часто мають рамена і окремі клинці закреслені сіткою, коли риси проведені густіше; решіткою коли рідше. див. Tab. II.

Коли ми звернемо увагу на решту назв, то зобачимо, що частина їх являється місцевими назвами тих орнаментів, які в інших місцях звуться інакше, так напр. вазончиками подекуди *вазончиками* або *тюльпанами* звуть те, що у інших відоме під назвою гусячі лапки. *Драбинка* часом звється *гусинью*.

Уж, безконечник, очковата -- усе суть місцеві назви спіралі.

Перерва або прорва указує на техніку малюнку, а не на орнамент, і відповідає своїй назви справді даючи перерви певних орнаментів.

Назви квіток часто змішуються, і вживаються так: квіточки на довгих стеблах служать раменами триветра або свастики, квітки без стебла (або черешка) служать або ліпше сказати заміняють собою розету або зірку.

Стебла, гілячки, листочки, різних назв, здебільшого служать раменами символів, те саме відноситься і до лапок, різних животин і до черевичок або чобітків.

Тут ще лишається декілька назв, які зв'язані з орнаментами, які мало їм відповідають, але відомі в найдавніші часи. Такі напр.: яблінка, Рис. 5. *g*. вовчі зуби, лапки, пани, метелики, роги (воволі і баранячі), слимаки, кривульки, тризуби, вилка, вилочка, жуїки. З них вилка, вилочка, ріжки, роги даються цілком пояснити формами тих атрибутів, як ми знаходимо на спині бика на мезопотамських кудурру, або символами відомими з нахідок і малюнків Кретських і Мікенських.

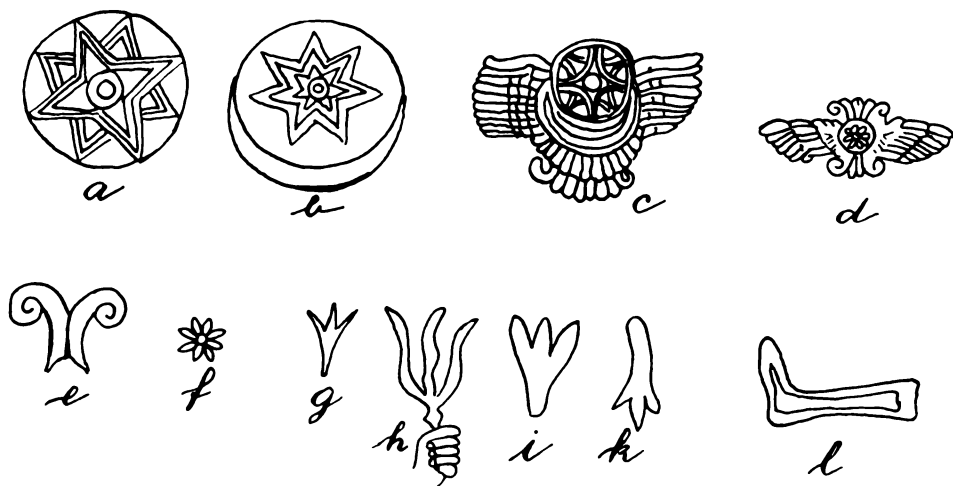

Рис. 4. Fig. 4.

Те саме можна сказати і про тризуб, який є на берлінській гіттійській печатці у руцібогині, Ed. Meyer op. cit. Taf. 4 і який був атрибутом в руках гіттійського бога Тешуба і багатьох інших і означав перуни-блискавиці, див. рис. 4, *g* *h*. Зм'ячений він набув форми лапок різних птахів і нагадує атрибут в руках Зевса Доліхенського. Рис. 4 і к. Метелики се в сей самий орнамент атрибут, тризуб, одійшовший за далеко від свого прототипа.

Вовчі зуби, які ще часом носять назву пилка, існували в дуже давні часи, як керамічний орнамент, мальов неол. керам. і у Бутмірській, і під сею ж назвою відомі у сучасних європейських археологів. Їх можна стрінати і на бронзових речах бронзової доби. Вони служили тільки оздобою скучних ліній, а не самостійним орнаментом, див. P. Jerome: *L'epoque néolithique. Revue archeol. XXXIX. стор. 28. Fig. 4, 5, 6*. Кривулька, яка звалася часом ціпком або ковінкою, басовим ухом, або карлючкою, ключкою коцюбною. Рис. 35. д., відома також ще на мальованій неолітичній кераміці, як окремий орнаментальний елемент. Французькі автори звуть його la cross, див. P. Jerome. *L'epoque néolithique dans la vallée du Tonsus: Revue archeologique, vol. XXXIX. 1903. (Juillet-Août) стор. 328 Fig. 4 i 14; а також у Тракії в мальованій кераміці див Seure et Degrande. Explorations de quelques tells de la Thrace. Fig. 30 b. i Fig. 37. Bullet. Corresp. Helleniques. 1906, стор. 391 ff.* Сей самий елемент звався також і пвякою.

Пани, Рис. 38 c) се суть кривульки оздоблені бахромкою, або ріжки оздоблені бічними зубчиками, або бахромою. Слимаки се Грубі спіралі, або грубі кривульки покриті меншими кривульками, так що нагадують щось подібне до поліпа.

Відомо, що прості спіралі, які на писанках звуться ще закрутками, див. Рис. 38 в. були незвичайно розвинені на неолітичній мальованій кераміці, як на території України, так і на всій решті площі де була розповсюджена паскова кераміка.

Нарешті назва орнаменту Уж, відноситься до подібних спіралів, тільки значно довших, які тоді покривають майже цілу писанку, часто без перерви. Тоді се дуже нагадує більшість зразків Мальованої Трипільської кераміки.

Але натуралістичний уж і натуралістичний чоловічок трапляються так само рідко на писанках, як і на мальованій неолітичній кераміці, які дуже неуміло там намальовані бувають див. *Хвойка. Раскопки в Области Трипольской культуры. 1901 табл. III.* Так само неуміло вони бувають намальовані і на писанках, показуючи і в першій і в другій випадку відсутність традиційності, і спробу автора самостійно поставити певний орнамент на предмет і самостійно розвиршити проблему.

Коли дерево або сосонка набувають самостійного значіння в писанці поминаючи снастику або трикветр, то дуже нагадуть мальовані трипільські орнаменти тогож сорта див. *Хвойка. op. cit. tab. VI.*

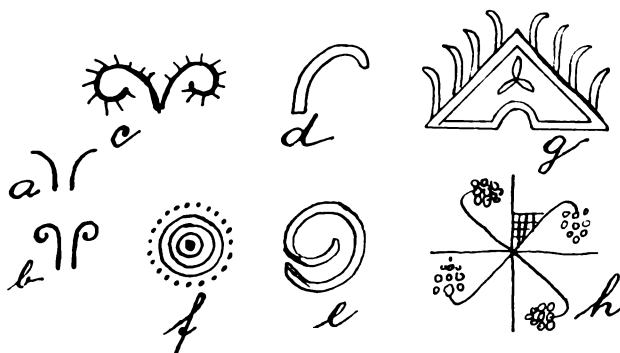

Рис. 5. Fig. 5.

Дивним ділом Жукі і стоногои писанок находять собі цілком відповідні прототипи в Трипільській Мальов. Кераміці, див. *Хвойка op. cit. tab. VI. і Якимович. Раскопки площ. въ С. Старая Буда. Звениг, у. рис. 143. О. И. А. К. 1906, стр. 106—108. 1907. 96.*

Яблінка, або яблочка, зовсім не відповідає своїй назві: се просто дашок або фронтончик або кутик покритий карлючками, див. Рис. 5 г.

Що до натуралістично намальованих на писанках орнаментів як Риба, Рак, Чоловічок; то треба сказати, що ці орнаменти трапляються написані дуже неуміло, і в своїм характері і стилі не носять жадних традицій, жадної стилізації, жадної геометризациї, яка так характерна для решти писанкових орнаментів. Дуже мало стилізовані, бувають також і пташки, які бувають лише схематичними. Тим часом там де звірячий орнамент був питомий, він буває дуже стилізований і геометризований. Напр. звірячий орнамент часів вандрування народів, див. напр. *Bernhard Salin. Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm. 1904. Fig. 595, 596, 692 і т. п.*

Те саме можна сказати про мерянські древности, і особливо стириться у вічі на вишивках і мережках великоруських, які несуть на собі цілком мерянські традиції. Там майже виключно звіряча орнаментика і при тім необычайно геометризована і стилізована. Див. *Стасовъ, (Древнія) Русские орнаменты.* Вся ця орнаментика ясно указує на належність Великоросії до фіногерманської області, в протилежність до України яка належить до південносхідного кола культури, з огнищами в Малий Азії, Мезопотамії і в Егейському морі.

На писанках можна було би застрінути образи тільки таких звірів, які в народній уяві зв'язані з цим самим богом сонця, а з перегляду фольклорних мотивів ми бачимо, що такими могли бути тільки птиці, при чім ясно, що зі сходу йшов би мотив півня, якого символом уже є саме яйце, а з півночі від Фінів міг би прийти образ качки, або лебідя, взагалі водяної птиці. І ми знаємо, що за Гальштатської доби бронзові шийки лебедячі трапляються дуже часто при розкопах в західній Європі, а в наших казках грають певну роль „гуси лебедята“. Можливо, що се зв'язано з поглядом на повстання світу (як ми уже згадували вище У. Калевалі). Дешелет також пише: „Tandis que le

dauphin symbolisait l'Appollon Delphique, le cygne etait l'attribut de l'Appolon hyperboréen, du dieu habitant les regions du Nord presque inconnue aux Hellènes et naguellement fixées en Scythie ou sur les bords du Danube. *Dechelette. Manuel. t. II. стр. 419.*

І Кордуба подає писанки з пташками, але каже, що вони рідко трапляються в Галичині, а Сумцов те саме каже про писанки своєї колекції, див. *op. cit.*

В свято відродження всесвіту логічно вихвалити тих, хто брав участь в його сотворенню

Про поділ звірів в народній світогляді, див. диссерталію Вітольд Клінгер *„Животное въ Народномъ суетвѣри“*. Київ 1909 г.

Примітка 8.

В. Щербаківський. Українське Мистецтво т. I, рис. 55, 59, 65, 74, 76.

Подібні зігзагові стріли ми бачимо на штирораменній зірці Шамаша Рис. 40. і на передіоазійських „Koudourrou“, і в інших містах: Див. напр. символ такий на Kuduru de Nazimaruttāš; pl. 18, face 3. *par. V. Scheil. Del. in Perse. Mem. de J. Morg. Том II. 1900, ibid Kudurru de Melišihu Pl. 24, face 4.*; подібніж емблеми бога сонця Шамаша на Koudurrau N XIII. в *Del. in Pers.* том VII., j. 451, 3 і jg. 454. 3. і т. п.

Часом хрест церковний переходить в круг з саявом і тоді ся фігура відома у церковників під назвою „сонце правди“ див. *L'art. Ukr. t. I. jg. 51* і згадку про сей символ в статі: О. Гуцало. *Надбанні хрести українських церков XVII. і XVIII. в. в. Збірн. Сєк. Мистецтв. Укр. Наук. Тов. Київ. 1921 р. стр. 36.*

Це сонце правди часто трапляється на фронтонах церков, і на монстранціях (на чашах покритих покришкою з цим саявом) але впливу від них на писанки не могло бути бо до нашої церкви він прийшов десь у XVII. віці і сам він повстав, як пережиток соняшного культу в інших місцях див. О. Montelius. *Sonnenrad. Mannus B. I. ст. 53.*

На писанках тільки свастика і тріквер бувають в кружку. А у перше такий хрест у зубчастій саяві і при тім безперечно культового значіння ми бачимо на Креті див. *Karo: Altkretische Kultstätten op. 1. p. 146 f. 27, 28*, а також. *Lagrange: La Crete ancienne. Paris. 1908, Fig. 39. Dechelette Manuel, t. II. p. 460. f. 191.*

На Україні найдено декілька глиняних поливаних писаном в могилах. Так напр. в Київському музею археологічним зберігається писанка найдена Хвойком в могилі князівської доби в Могильнику при с. Броварках. Гадяцького пов. Полтавськ. губ. оздоби гнідого кольору на жовтім тлі, геометричного, характеру, але без якої небудь певної форми. Хвойко відносить той похорон до VI—VII в. в. але, як здається занадто збільшує його старовинність, voir. *Хвойка: Раскопки могильника при с. Броварках стр. 4.*

Niederle: Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Díl I., svazek I., стр. 173 прим 3 і стр. 261, прим. 6.

Також найдені і в самих Києві 3 писанки і одна з них на Флоровській горі, voir. *Collection Khanenko t. V. Antiquites de la region du Dniepr. Tabl. XXXV. N. 1351.*

В Білгородці при розкопках Хвойком церкви князівської доби, мною було найдено два уламки різних писанок, з жовтими оздобами на гнідім фоні. Орнаментация на них характерна для поливаних річей того часу без жадного символічного орнаменту.

Відсутність символічних орнаментов на тих писанках, я можу пояснити боротьбою нової церкви з старими поганськими символами, які годі, ще були усім ясні і зрозумілі. Колиж зв'яз між тими символами і поганською вірою зтратилася, а особливо в очах священиків, то стара орнаментация збережена по селах увійшла вже навіть і в церкву.

На Україні ще найдено глиняні писанки в с. Підгірцях Золочівського пов. (Галичина). Вони мають жовті оздобы на темновзеленім тлі див.

Zbiór wiadomości do antr. krajowej t. VI., стр. 59.

Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. tom. XV. (1882) стр. 12.

Janusz: Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. Lwów 1918. стр. 283.

J. Kostrzewski, подає писанки з Чача (Pisanki z Czacza) в Польщі, Рис. 1 і 2, і писанки з Lilla Ringme, u Gotladji за Арне рис. 5, із Glogora N 792, і ще подає рис. 3, писанку невідомого походження. Готландська писанка як і броварська має оздобы жовті на гнідому тлі, а решта мають оздобы жовті на темновзеленому тлі, voir. *Jozef Kostrzewski. Pisanki wczesnohistoryczne. Przegląd archeologiczny, rok 1 (1910) zesch. (1—2), стр. 42—44.*

„T. J. Arne: Sverige förbindelser med Östern under vikingatiden, відбитка з Törnvanuch“, з r. 1911, стр. 56.

Арне вважає, що центром виходу писанок була Україна, або ще й Армения.

На Кавказі також трапляються писанки глиняні в могилах, voir. *Матеріали по Археологін Кавказа, вип. II. Москва 1889. pl. XIV. f. 2.*

Примітка 9.

Що культ сонця, прийшов на Україну в дуже давні часи десь зі сходу, цілком ясно стає з фільольогічного аналізу імен богів: Хорс, Сварог, Даж-бог і т. п.

Хв. Корш пише: „Сварог — небо вмѣстѣ со своимъ сынѣмъ — Сварожичом — солнцем, не смотря на своє значеніе въ обоготворенной природѣ, упоминаются такъ рѣдко и такъ отвлеченно, нереально, в ихъ связи съ историчными событиями, что невольно возникаетъ вопросъ, не были-ли они божествами почти уже забытыми въ тѣ годы, которыми начинается наша дѣтопись“, стр. 51. Пошана. Харьковъ. 1909 г.

Слово „богъ“ не без основанія признається заимствованными у Иранцевъ, которые означали божество словом *бага* — стр. 53. *ibid.*

Дажбогъ олицетворяетъ собою солнце, съ неменьшимъ правомъ можно заподозрить въ первой части этого имени корень *дагъ* = „жечь“, вообще славянам не свойственный. Имя бога вѣтровъ Стрибогъ не находитъ себѣ объясненія изъ славянскихъ языковъ, отъ какого бы индоевропейского корня мы не производили его начало стр. 53.

Хърсъ звучить также не по славянски.

Хорсъ есть солнечное божество, какъ и Дажъ-богъ, но отличается отъ него приблизительно также, какъ у Грековъ *Ἥλιος* отъ *Ἀπόλλων*, стр. 53. *ibid.*

Это очевидно указываетъ на начавшееся в то время забвеніе этихъ трехъ боговъ стр. 54. О. Корш. *Владиміровы боги, „Пошана“*. Сборникъ Харьк. Ист. Фил. Общества (в честь Сумцова). Харьковъ. Том. XVIII. 1909 г., стр. 51—58.

Примітка 10.

Одна знахідка в Подебрадах в Чехії, необычайно ясно висвітлює нам культове значіння деяких знаків на наших писанках. Се глиняні сімволи (амулеті) в тілопальнім похороні білянської (гальштатської) доби.

Ці амулеті суть, трикветр, колесо з штирома шпичками, і два листки з яких один має цілком форму дубового, а другий з діркою посередині, поламаний, але теж подібний до дубового. Усі ці речі вироблені з глини і гарно випалені. Біля них були ще останки залізної фібули і ножа, див. *Jan Helich. Žárový hrob typu bylanského s hlínenými amulety v Poděbradech. Obzor praehistorický. N. I. 1923, tab. V.*

Тут цікаве те, що поруч з трікветром і колесом вживалися дубові листки, очевидно, як сімволи аналогічні. Тоді стає ясным чому дубові листки також вживаються так часто і на наших писанках для оздобы.

Тому і можна вважати і теперішню писанкову орнаментику чисто культовою, що там намальовано не один який небудь випадковий значок подібний до сімвола а навпаки тому, що на писанках тепер вживаються і при тім поруч і постійно ті самі символічні знаки, які колись також поруч і постійно вживалися як сімволи і аттрибути бога в Культі сонця.

*Les oeufs de Pâque ucrâiniens
et l'origine de leur ornementation.*

(Extrait).

(Tab. I., II., III. et IV.)

L'auteur demontre dans l'article présent que les œufs de Pâque ucrâiniens sont étroitement liés avec des réminiscences du culte solaire, et l'on ne font comprendre la coutume de se servir des œufs de Pâques, qu'en relation avec ce culte. Considérant l'œuf des Pâques comme un objet pré-historique et comparant son ornementation aux ornementation sur d'autres objets archéologiques, l'on peut venir à de telles resolutions.

Ce sont la svastique, le triquètre, la rosette à huit feuilles et plus rarement le feuille de chêne en diverses combinaisons, très joliment stylisés et artistiquement liés entre eux qui sont les ornements fondamentaux sur les œufs de Pâques. Ces ornements jouent le rôle de certaines symboles dans le culte solaire. L'on peut rapporter la création de l'ornementation sur les œufs de Pâque à l'époque de l'extension maximale de culte solaire. C'est-à-dire à la seconde moitié de l'âge du bronze, lorsque le culte s'empare de toute l'Europe lui imposant ses symboles dont vient de parler. Ce culte nous vient en Ukraine non point de l'Occident mais sans intermediaires tout droit de l'Orient, à la seconde moitié de l'âge de bronze. C'est alors que la poule pût être apporté en Ukraine directement de l'Asie mineure, car le nom de cet oiseau solaire chez les ucrâiniens, ainsi que chez tous les autres Slaves orientaux a retenu dans son nom la racine « kour », comme en Mesopotamie où son nom était vraisemblablement « kurkû ».

Le peuple qui pût apporter le culte solaire en Ukraine c'est-à-dire dans la région des affluants droits du Dniepre, pût être le peuple Hittite qui avait alors de vives relations avec population de cette territoire. L'importation du culte solaire et des symboles par des peuples nomades (Scythes et des autres) est exclu, car le culte solaire ne jouait jamais de rôle important chez les nomades. Ils n'avaient point de poules, chez eux dominait l'ornementation animal et elle est absente sur les œufs de Pâques ucrâiniens. Le fait que le peuple ucrâinien le seul de tous les peuples slaves conserva dans une grande pureté la symbolique du culte solaire sur les œufs de Pâques ainsi que la série des rites et coutumes rattachés à ce culte solaire peut être éclaircie par ce que le peuple ucrâinien ne quitta jamais la region forrestière entre le Dniepre et les Carpathes. Ce qui tombe d'accord avec la théorie de prof. L. Niederle, qui le berceau des slaves place dans les forêts de haut Dniepre et de la haute Vistule.

